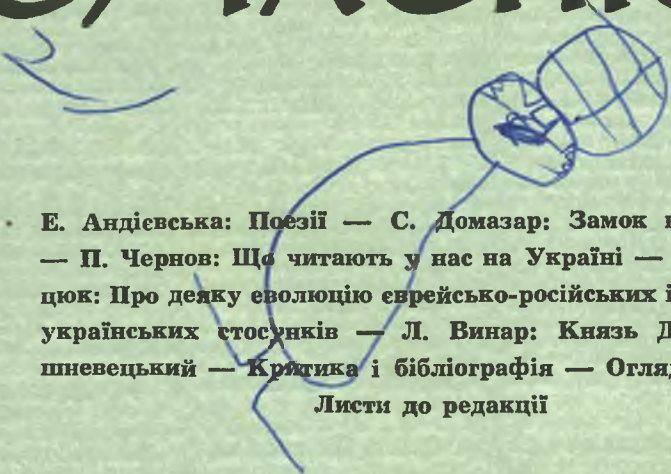

СУЧАСНІСТЬ

• Е. Андiевська: Поезії — С. Домазар: Замок над Водеєм
— П. Чернов: Що читають у нас на Україні — С. Ю. Про-
цюк: Про деяку еволюцію єврейсько-російських і єврейсько-
українських стосунків — Л. Винар: Князь Дмитро Ви-
шневецький — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки
Листи до редакції

11 (35)

ЛИСТОПАД 1963

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

11 (35)

ЛИСТОПАД 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА

ЕММА АНДІЄВСЬКА

НАЙНЕОБХІДНІШІ ЗАКОНИ СНУ

(Поема)

Теплохід
Типу кат —
Беруть за вхід,
Беруть за вихід.
За лікоть їзди
Платити віком
(Дідусь,
Захоплений їздою,
З'їздився до віку немовляти,
Хоч як його не відмовляти).
Один каліка
Їде в черевіку,
Накрившись власною повікою,
Другий зникає,
Взагалі без віку,
Кинувши подругу
На вікні,
Мовляв,
Звикне.
Тут виміри
На кожного
Вибір і вміст.
Ось, здається, міст,
А дмухнув,
І міст уже море,
Несе до мети,
Будь то черевик чи теплохід.
Вхід.
Вихід.
На теплоході

Продають ситро
З поминального дерева
(Кожна галузка
Помідором лускається,
Помідорне м'ясо
Всі заграви містить).
Дерево росте
Просто
Із черева
Осетра.
Луска на осетрі
Кухлі та склянки,
Хоча ситро
Само ллється в горлянку,
Вистачить показати пальцем у рот.
На теплоході
Снують плечоногі —
Ноги з сирівцю,
У кожній руці
Погода на вибір:
Дощ, сонце, сніг,
Поволі
І наспіх,
Як кому для наснаги
І снів.
Високо
В повітрі,
Скільки озоновим зором видно,
Гуде брама
Амебного храму
(Попелястий звук
Видмухнув межу;
Звук, як натрій,
Ззовні і з нутра,
Робить усіх навстіж;
До звуку ще не звикли),
Решта храму
Гуляє невтїленим у воді
До другої поводи.
Крізь сиром'ятні
Отвори
Довгорєбрі потвори
Із добрим серцем
Сиплють булки голоті,
Яка чаркує в болоті
Просто на палубі,

Де щойно покотом спали,
Знехтувавши летом
(Над тьми,
Що багато випили,
Літають розжарені пили) —
Кожен на свій лад
На теплоході.
Навколо вода,
Кругла, як жовток, —
Самі риб'ячі очі
Без тулуба —
Відгулена для безпритульних.
Крізь сну глибини
Голка двигтить голуба —
Кожний шов — оселедець,
Зір звеселя —
В'яже безшійх
В один простір,
Щоб не рознесли носами пристань,
Де няньки ходять
Небесного росту
В халатах завтовшки з метр
З живої сліпучої кільки.
Халати підперті кілками,
Щоб в ґрунт не вгрузли
Від наглої грози.
Няньки пильнують теплохід —
Дитину настрою
Всього сонного царства.
Няньки на всю свідомість:
«Від кожного лиха
Нехай теплохід,
Як вихор!»
Вихід.
Вхід.
Вихід.

ПОЛУДЕНЬ З ТРАДИЦІЙНИХ РОЗВАГ

(П о е м а)

Море березове,
Огірком підперезане,
Ходить на березі,
Оком навколо кидає:
В природу стоять усі в черзі:
Хто чирвою, хто червою,
Хто милицею,
Хто ногою,
Щоб не помилитися.
Шовковицю вийняв червень —
Годує коського коня,
Щоб просмикнувся крізь вушко голки,
Коли погоня.
Море червень ганить
Мовою вогню:
«Червень чорний,
Червоні ратища,
Пощо тобі коського коня мати ще?» —
»Хочу конем, кочу урвищем,
Всіх, кого зрушчу.
Коський кінь проскочить крізь бублик —
Світ збудить.
Піде пожежа
Від неба до неба,
Стануть люди всюдисущими,
Стануть речі всевидючими.
Коський кінь!»
Щілинна зелень вибухом —
З листків жарини вибехало.
Сипнуло в ями,
Забило віддих.
Море каже:
«Я вітер».
Червень каже:
«Витримаю!»
Тоді море,
Відштовхнувши природу,
На козячу ніжку
Згорнуло моріжок.

Почало вимовляти слова
Завбільшки з конячу голову.
Червень ледве шию трима
Над травою.
«Море, Бог з тобою,
Дідько з тобою,
Що ти коїш?»
Море чапає
Через чаполоч:
«Потопу кожному вріжу
На кийок і ліжку.
Найменша скойка
Нижкою зорі
Народи оздоровить».
Червень і світу не радий,
Вола:
«Хто море породив,
Заберіть його звідусюди,
Не дам собі ради.
Море їсть мені плече,
Коня мого утече,
В камінь його заточить,
Нехай мене не точить».
Море:
«Не кричи,
Завалиш кручу.
Ніхто тебе не мучить,
Кінь твій немічний,
Я тобі помічник,
Став могорич!» —
«Кінь мій коський,
Зі срібла кості,
Копита з любистку,
Не будь убивцею...»
Дихальця.

СТЕБЛИНА — ШИНОК

(П о е м а)

Кожна стеблина
Духа утроба.
В кожній зернині
Світильник риба:
«Сюди іди
В веселе товариство!»
Зелене братство
За панібрата:
«Прийдеш?»

Стебло стеблється
Мало не лусне.
Крізь люшні випарів
Стеблина лазня.
Дзьоби від пари
Пожежею гуснуть.
Сонце — вузлик.
Стеблина вузлик.

П'яниці валяються,
Скільки видно.
Сідниці п'яниць
За краєвиди.
«Гуляй до ранку,
Стеблина — шинок!» —
Де ти поринув?
Де ти змовк?

Дядьки на баштані
Шалки в пошані
Рвуть з голови —
В ноги стеблині,
Що півнем воскресла
На перехресті
Крізь речі і назви,
Крізь кості і настрій:
«Звідки це диво
Народилось?» —
Дивляться:

В стеблину вхід —
Ріку вдихни,
А видихни місяць,
Щоб все навколо
На слух і ніздрі,
Щоб світлом спужли
Копита і мислі.
Кожна стеблина
Закляте місце.
Гнуться пристрої
Стеблинної призми:
Стеблина рослинні галактики містить
В боржомних мисках.

Стоїть задуха
Воловим вухом —
Сонце в траві
Полишало кахлі.
Розміром з диню
Окремі краплі
(Там підсушить, там покропить),
Краплі, як кеглі,
Навколо лежать,
Дороговказом до ранку служать,
Жовтим жаром попереджають:
«Тут межа!»

Слух, завбільшки з ніготь,
Мигтить між трав.
Ніздрі завбільшки з вихор
Водяний,
Ходять на голові.
Рослинні праведники
В кавунній оправі
За східці правлять:
«Сюди іди
В веселе товариство.
Стеблина — шинок!»

ПОГЛЯД

(С о н е т)

Крізь небуття перехопивши віддих,
Явити ротом канни, коней, риби,
Хай істукани всесвіту нероби,
Як рукавичку, вивертають воду

Навиворіт, щоб там, де щойно вади,
Гуло від крил щавлевих, щоб від крелі
Уздовж до кости всю ріку відкрило
І вставило в глеки пожежних зведень,

Бож на землі, де розійшовся шов,
В знаках наведення природа йшла,
Жабо озер поміж стеблин мигтіло,

Болотом пахло, пахло толем, талим,
Вилуцуючи розміром з рівнину
Метелика з грудної клітки рані.

ГІСТЬ

(С о н е т)

Блакитне місиво, із іскри весь,
Поставив лапу впоперек рівнини,
І все земне поринуло в рівняння:
Вода — цей світ і потойбіччя вісь,

Клинописом трава. З чавунних ваз,
Розсаджуючи пристрої світанку,
Світи вершилися з амебного відтинку.
«За вухо океан візьму і об'явлюсь,

В клітини вбгавши те, що поза часом,
Щоб коренем нерозділимих чисел,
Глухих початків, первнів без наймення».

Веселка проступала крізь тумани.
І по стеблині — вогняний канал —
Купали відображення коня.

ЗИМОВЕ

Дрізд із дзьоба видихнув зиму:
Мовляв, я умру, то нехай вона буде,
Замість мене, на людях,
І замело, закрутило —
Струмок при свідках позбувся тіла
І шматків зібрать не зумів
Від наглого перевтілення.
Гулять пішло у глибінь,
Ніде не лишивши прогалини.
Зиму ганили,
Товкли ногами,
Поки раптом серед погоні
Зрозуміли: зима тихоня —
Торкнеш пальцем у спину,
Вона і спиниться.
З димарів попливуть дідугани,
Райську браму виллють з ковганок
Крізь гілля від очей до небес
Затужавіле розмахом бездн.

ВІДТІНОК

Листки ятірками ловлять
Пізніх купальниць вигуки.
Голосівки завбільшки з долоню
Світять в лозі замість місяця.
Ходять води халабуди.

На березі в білих штанях
Дідок, що не вмів плавати,
Ріці привертає гідність.

КОЛОНИ

Небо пропало навіки.
Людей не лишилося в місті.
На нерівно мощеній площі
Юродивий до Бога співає
Дорійську колону з легенів.

І ніде Богу від пісні.
Попелом в'яжеться віддих.
Ріка баклажанного видмуху.
Стіну юродивий співає.

ГАЛЯВИНА

Мигає мох,
Розмовля на мигах —
«Можу все:
Альфа й омега».

Стоїть теля
По вуха в крилах.
Червоним столом
Його накрили.

Місяць видовживсь
В ополоник.
Над краєвидом
Солох хоронять.

СЕРГІЙ ДОМАЗАР: ЗАМОК НАД ВОДАЄМ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Моє недовге побіжне знайомство з революційною російською фльотою сталося далеко від солоної води в моєму рідному місті 1919 року.

Матрос з Ревкому (скорочення з Революційний комітет), Саша Чорний, любив заходити до нас, у гімназію. З незграбною помпезністю червоного володаря життя і смерти він прибував оточений почтом з обвішаних зброєю «братішок», як вони любили себе називати. Хоч Саша й удавав, що має якісь дуже поважні справи до нашого директора, але нам здавалося, що заходили «братішки» (тобто матроси) так собі, знічев'я, просто погомоніти. Місто наше, Драбатин, було маленьке, налякане реквізиціями й контрибуціями, розваг — ніяких.

Матроси нюхали кокаїн, а Костік, — білявий тоненький підліток нашого віку, в чепурній матроській куртці і фльотських штаних із широким кльошем, залюбки показував нам, як треба кінчиком заструганого олівця набирати кокаїну з пляшечки для понюшки. Він дуже його розхвалював.

— *Вот на, потяни!* — настирливо пропонував він. Але ми тільки сахалися від нього й його чортівського порошку.

Ми були дуже стримані з цими чужинцями і досить побоювалися їх. Всього три тижні, як вони прибули до нашого міста слідом за червоним загonom у складі величезної армії, що її Російська Советська Республіка рушила на підбій України, зрадливо зламавши таким чином урочисті договори й визнання підписані несповна рік тому. Ще надто свіжа була тоді в нашій пам'яті страшна згадка про недавній наскок на Українську Народну Республіку в січні попереднього року. Ще з вуст до вуст передавалися розповіді про купи трупів, залишених бандами Муравйова на вулицях Києва, про розстрілювання на місці кожного українця з зеленою виказкою Центральної Ради, про обстріл запальними набоями з гармат прямою наводкою чудового будин-

ка в українському стилі славного історика й першого президента Української Народньої Республіки Михайла Грушевського.

Того разу, на щастя, червоні перебували в Києві недовго, а в нашому місті їх зовсім не було.

Тепер у Драбатині, як і по інших містах України, захоплених червоними, був утворений Ревком, орган червоної влади, що його охороняв загін матросів колишньої царської Балтійської фльоти.

Одного дня Саша Чорний наказав нам, старшоклясникам, прийти на збори «*под строгой ответственностью*». Не явитися було неможливо. Ми знали вже Сашу. Хоч він, у своїй матроській манері, поводився з нами майже запанібрата, але ми боялися його так само, як і всі в місті.

Ми зійшлися, всі до одного, в просторій кімнаті будинка, ре-квізованого в місцевого багатія Кагана. За столом президія, якраз посередині, пиховито розлігся на кріслі Саша Чорний, а обіч, з краю стола, сидів ще один, років із тридцять віком чоловік, якого ми не знали. Він теж міг бути більшовиком, бо поглядав грізно й начальницьки, але водночас відрізнявся чимсь від тієї породи, чи то лицем, чи одягом. Він був не в чорній шкірянці, як Саша, а в бекеші, перешитій з шинелі, подібній до чемерки, а на голові мав чорну шапку, з верха якої, здавалося, недавно був зрізаний шлик.

Поки Саша Чорний заряджав свій ніс білим порошком, у кімнаті панувала мертва мовчанка. Тільки злегка поскрипував стілець під незнайомим чоловіком, що розглядав нас з-під насу-плених брів.

Промова Саші була енергійна й коротка:

— *Как вы есть сими трудящеве класа, то ми открываем у ва-шем городе ячейку ленинскава саюза молодежи. Кто за?*

Не було, мабуть, нічого в світі дикішого за цю пропозицію, скеровану до аудиторії, що її героями були Грушевський, Винни-ченко, Петлюра й інші діячі України, але ніяк не Ленін, кому-ністичний російський ватажок. На секунду чи дві ми закам'я-ніли, уникаючи зустрічі поглядом з очима Саші, що свердлу-вали нас навскрізь. Нижче Сашиних очей, на столі перед ним, лежав наган. Ми знали, що йому застрелити чоловіка або й де-сять було все одно, що нам убити муху. Ми всі враз піднесли руки.

Саша поклав свій наган назад до кишені й, підводячись, звер-нувся до незнайомого:

— *Теперь ты, товарищ братишка, легуліруй дале. Я атчаливаю. Панімаешь, делюф . . . !* — і він не докінчив, а тільки виразно по-крутив своєю п'ятірнею над головою.

Коли могутня постать Саші гойдливою ходою виплила з кім-нати, ми перестали почувати себе, мов миші під науковим до-

слідом, і трохи поворушилися. Товариш братішка підвівся й тут сталася нечувана в світі річ: більшовик заговорив до нас, хоч і не дуже впевненою, але все ж українською мовою.

— Товариші! Ви проголосували за вступ до ленінської комуністическої спілки молоді, щоб подавати всебічну підтримку великої, непобедимой комуністической партії...

Він виголосив до нас цілу промову про пролетаріят, світову революцію, міжнародніх акул капіталу й таку іншу подібну всячину. В кінці, після вигуків на честь Леніна і Троцького, він загадав нам негайно приступити до діла.

Звідкілясь добув він шмат червоної матерії й доручив нам прикріпити його до держална. І тут відбулася маленька дискусія. Товариш братішка наказав нам зробити напис на прапорі, бронзовою фарбою: «Українська Совецка Соціалістическа Республіка». Бачивши, що він не дуже письменний по-українському, я взявся запропонувати йому належну граматичну форму, почавши з третього слова в тому ряді. Але перед словом «Совецка» я завагався.

Слово «Совет» увійшло тепер до всіх мов світу, але тоді воно було ще майже не знане. Мені здавалося, що його треба було б перекласти на українську мову. Природно було б, думалося мені, написати «Радянська», хоч ніхто ще тоді, в нашому місті, принаймні, такого слова не чув і не бачив. Заохочений згодою товариша братішки на «Соціалістична», я звернувся до нього з моїми сумнівами.

— *Что-о?* — раптом ревнув він до мене. — Радянська? *Вот я тебе покажу, щенок, Центральную Раду!*

Почервонілий від образи, я оторопіло відійшов набік.

Не пригадую вже собі, чи ми зробили той прапор, чи ні, і що там було написане, бо більше зборів не було, а за якийсь час ми пороз'їздилися на літні вакації.

То був перший і останній день мого перебування в комсомолі і перша в житті зустріч з українським більшовиком. Можливо саме тому я довіку не забуду несподіваного виразу дикої люті, з якою він зиркнув на мене, вигукуючи ненависні йому слова — «Центральную Раду».

II

Не знати, як склалося б мое життя, коли б мої батьки жили разом в одному місті, як Голієві батько й мати.

Петро Голій був моїм другом, коли ми з ним були учнями першої класи Драбатинської городської школи. Гімназії тоді ще в нашому місті не було. Він жив на Заріччі, передмісті, зараз за Водаєм. Там же мій батько знайшов для мене недорогу «ква-

тирю з харчами» в хаті бідного міщанина на прізвище Шапка, який заробляв собі сокирою й пилкою, як десь щось будувалося, а як ні, то майстрував розкладні ліжка чи наколював чепурні в'язанки дров і носив це все на власних плечах у Драбатин, на базар, продавати.

Шапкина хата під соломою була звичайного селянського типу: одна чимала кімната, з великою піччю й просторим полом, що правила водночас за кухню й їдальню, вітальню і спальню, а через сіни — комора. Наша бездітна господиня, десь коло шостого десятку, одного віку з її чоловіком, порала порося в сажі та держала корову.

Нас, два квартиранти, — я та ще один учень тієї ж самої школи, тільки на дві класи старший за мене, — готували свої домашні завдання за тим самим самотнім столом під образами, за яким ми перед тим усі обідали. Спали ми, всі четверо, квартиранти й господарі, на спільному полу, тільки кожен на своїй власній постелі.

Я був у дуже дружніх стосунках з моїм старшим за мене співквартирантом, до великих знаннів якого, надто про зірки і планети, я ставився з щирим подивом і захопленням. Але все ж найближчим моїм другом був мій одноліток Голій.

Він жив недалечко, на тій самій вулиці. Батько його служив дяком у зарічанській церкві. Служба приносила дякові обмаль грошей, але забирала й небагато часу. Отож він, разом з дружиною, важко працював, обробляючи кілька орендованих десятин землі, щоб мати змогу вчити найстаршого сина Петра в городській школі, і мріяти про те, що життя його буде легше за їхнє.

Мені траплялося бачити зарічанського дяка багато разів, але найкраще пригадую собі його одного гарячого літнього дня на курній степовій дорозі, як він ступав великими кроками поряд з гарбою, вивершеною свіжим степовим сіном, з довгими вилами на плечах, високий, з густим білявим кучерявим чубом, без бриля, а трохи позаду за ним дибала й його чорнява дебела жінка, — обоє босі і з голови до ніг сірі, аж чорні, від густого шару дрібної полтавської курави.

З школи й до школи ми завжди ходили з Петром разом. Пообідавши після школи, поки ще не було снігу, ми з Петром сходилися на вулиці й обережно, щоб не побачив сторож, наш сусіда, перелазили через височенний паркан величезного парку на березі річки. Багаті власники того парку жили десь далеко в великому місті і приїздили, люди казали, до Заріччя тільки на літо.

За парканом ми опинялися враз у казковій країні незайманих пуц і безмежних прерій. Стояв там, правда, на одному бугрі, й покинутий дім блідолицих серед безлистих кущів бузку і зів'я-

лих газонів, з зачиненими на прогоничах віконницями й наглухо забитими дверима. Але обидва великі вожді чорноногих і команчів з погордою обминали стежки блідолицих. У дальніх алеях, над прозорими водами річки, серед розлогих лип і гіллястих кленів ставили вони свої гостроверхі вігвами. Аж до пізніх сутінків полювали вони на бізонів, провадили війни, робили засідки, йшли по сліду, а потім курили смердючу люльку миру з опалого листя й щасливо потомлені поверталися тією самою нелегальною дорогою до своїх книжок і шкільних завдань за столом, застеленим чистою скатертиною, освітленим висячою газовою лампою, почепленою за дротяну дужку до закуреного сволака, не раз і з добрими синяками, гулями, розірваними штаними та іншими бойовими відзнаками. Ми захоплювалися тоді Фенімором Купером і капітаном Майн Рідом.

Чи то в червоній шкірі, чи в сірій шкільній уніформі, однаково ми були тоді з Петром нерозлита вода.

Проте це потривало недовго. Вже наступного року хлоп'яча гімназія відкрилася в нашому місті. То була школа кращого типу за нашу. З гімназії можна було піти до університету. Городська ж школа мала тільки чотири класи, в ній не навчали мов і по скінченні її можна було надіятися знайти посаду хібащо якогось дрібного службовця.

Петрів честолюбний батько негайно вхопився за цю нагоду. Він найняв домашнього вчителя і Петро ціле літо гнув спину над книжкою з чудернацькими німецькими літерами. Німецька бо мова тільки й відрізняла програми перших клас обох шкіл.

Мій батько, з своїх власних міркувань, лишив мене байдикувати ціле літо й гаяти дорогий час. І тільки моя мачуха домоглася від нього, щоб він змінив свою настанову, коли після вакацій вона вернулася додому з полтавських літніх курсів для підвищення кваліфікації вчителів народніх шкіл. Це сталося саме вчасно. Моя заява була поспіхом заповнена, і я сам заніс її до приймальної канцелярії всього за день до припинення прийому заяв.

Ось як воно було, що я міг складати вступні іспити тільки до першої класи гімназії, а Петро — до другої. Конкурс був великий, але обидва ми витримали іспити легко. Тієї ж осені наша родина переїхала до міста з того села, в якому ми жили раніше, тож навіть наші спільні ходіння до школи з Петром припинились.

То був важкий удар для нашої дружби, тим більше, що мій друг, учившись у старшій за мою класі, незабаром почав поглядати на мене з погордою. Палкій нашій дружбі незабаром настав кінець, а все ж спогад про неї зв'язував нас якоюсь тоненькою, невидимою ниткою, і я все ще мав тепле почуття до Петра.

Якраз після першої червоної навали з Росії Петро найбільше

здивував мене одного дня, коли ми випадково зустрілися на вулиці.

— Хотів би я, щоб ти бачив, з якою ненавистю червоногвардійці дивилися на мою гімназійну шинелю, — сказав він із саркастичною посмішкою, яка викривляла його уста. — Коли б ти тільки чув, як вони гукали до мене: «Ей, ти, буржуазне щеня!» Дехто з них ледве стримувався, щоб не звести рушницю і не застрілити мене на місці. То було переживання, скажу я тобі!

Я ще не міг зрозуміти, про що він говорить.

— Де тобі довелося зіткнутися з ними?

— Я просто приєднався до них, коли вони переїздили через нашу станцію. Вони казилися, мов очманіла худоба на риговищі. Їм нетерпеливилось дірватися до Києва.

— Та чого ж... — отетеріло допитувався я, — чого тобі треба було приєднуватися до них? — Я все ще не вірив собі, що справді почув це з його вуст.

Він зупинив на мені свій довгий, багатозначний, хвастовитий погляд:

— Я з ними разом брав Київ! — з викликом кинув він мені.

Я тільки оторопіло мовчав на це. Отакий то був його черговий вибрик!

Він мав у нас славу бунтівливого учня, що не раз уступав у суперечки з учителями. Він любив дивувати своїх слухачів цитуванням парадоксальних цитат, вичитаних з якоїсь книжки. І може, якщо то й була правда, що він тількищо сказав мені, то... Ні, мабуть, просто химерний парубійко хотів, певне, зазнати ще й парадоксального ризикованого становища: мовляв, буржуазне цуценья береться допомагати червоним проти буржуазних дорослих собак у Києві... Чим хвастав він? Чи тим, що в уніформі буржуазної школи вмшався в гурт розпропагованих ненависників, фанатичних більшовицьких убивць?

Цей не абиякий син дрібного сільського церковнослужителя завжди з усієї сили намагався бути оригінальним у всіх своїх словах і вчинках. Та це вже було таке нечуване, таке... вороже. Так. Вороже.

А може він собі просто збрехав, хизуючися своєю показною відчайдушністю? Бо що ж він міг мати спільного з більшовиками, напасниками, ворогами України?

Та ні, було щось серйозне в його хвастошах. Він не брехав!

З того дня я став свідомо цуратися свого колишнього друга.

Незабаром нас усіх вразила новина, що Голія виключено з гімназії. Мабуть, думав я собі, його хвастощі про його «подвиги» у муравйовській банді дійшли якось до вух гімназійного начальства. Цього вже терпіти їм було годі.

Незабаром настали літні вакації і я поїхав у Любгород, до

своєї матері. Петро теж не залишився на літо в Драбатині, але я дізнався про це значно пізніше.

Пізньої осені того самого року сталося збройне повстання українського війська проти гетьмана, після його «грамоти» про федеративну злуку з білою Росією, та проти його німецьких і білих російських прибічників. У цей час Петро знов виринув у місті.

Був похмурий осінній вечір після неспокійної ночі з рушничною й кулеметною стріляниною на околиці Драбатина. Зривався сніжок і вже кілька білих пухких пластівців поволі спускалися додолу в тихому, без вітру повітрі. На головній вулиці нашого міста відбувалося незвичайне видовище перед очима міщан, які юрбами товпилися на хідниках. Здовж укритої липкою грязюкою вулиці поволі посувалася до канцелярії міського голови мовчазна процесія. Попереду їхали два озброєні вершники в сірих уніформах з яскравими блакитними шликами, що звисали з їхніх військового зразка шапок. Була сувора поважність на їхніх застиглих вояцьких обличчях. За ними, охляп на неосідланих конях, у тому ж повільному темпі рухалися два неозброєні, похнюплені німецькі вояки. Один з них, у простих окулярах у залізній оправі, тримав білий прапорець перед своїми товстими лінзами. Сірі непідперезані шинелі висіли на них, мов мішки. Процесію замикав піший гайдамака (як популярно звано тоді вояків Української Народньої Республіки) з рушницею, що телпалася на ремені в його на плечі, і з довгим батогом у правій руці, яким він ляскав час від часу, немов женучи худобу. Увесь його вигляд, з його нарочитою хитливою ходою чабана задля більшого ефекту, викликав голосний сміх глядачів.

— Ти тільки глянь на них. Плохі, як вівці! — раптом почув я за спиною знайомий гаркавий голос. Я обернувся. І справді, Петро Голій стояв недалечко від мене в натовпі, все ще в своїй старій гімназійній шинелі, з якої він давно виріс, указуючи на німців своїм підборіддям, де-не-де порослим ріденьким білявим пушком. Він говорив до мене.

— А вчора вночі вони трималися міцно й розбити їх було не легко. — Хвастовита посмішка була знов на його блідих губах.

Він виглядав, як герой. І принаймні в моїх очах він справді був героєм. Він розповів мені про сцени, повні затятої сміливості з обох боків, у бою минулої ночі під Драбатином, в якому він брав участь. Німці залягли за горбками, на цвинтарі, й уперто боронилися. Один німецький старшина не припиняв стрілянини з свого кулемета навіть тоді, коли вже всі його товариші були вбиті навколо нього й повстанці вже переходили лінію німецьких позицій. Він не звертав уваги на пропозиції здатися в полон, і його довелося застрелити ззаду, щоб нарешті спинити його божевільний кулемет.

III

Щось так за місяць чи два після цього випадку не хто інший, як Голій, виступив з заявами, різко протилежними загальному почуттю щасливого задоволення громадян з приводу встановлення української демократичної влади.

— Ти знаєш? — запитливо звернувся до мене одноклясник Сава, — Голій, Петро, отой твій приятель . . .

— Ну, — нетерпляче перервав я Саву, кивнувши на ствердження, — що з ним?

— Та нічого, — вів далі Сава. — Хотів би я тільки, щоб ти послухав, як він лає наш уряд і пророчить його скорі повалення. Він нахваляється, що нова навала з півночі станеться незабаром.

Моє серце болісно стислося. Петро був моїм другом, найкращим другом моїх дитячих літ. Це ж він урятував мене, коли одного разу, ковзаючи із ним на Водаї, я був шутнув ув ополонку. І ось тепер новина про його неприхильність до українського уряду особливо неприємно вразила мене. Нехай би це був хто завгодно, тільки не Голій. Було цілком ясно, я думав собі, що кожен українець повинен бути тільки гордий з того, що ми маємо свій уряд нарешті, після стількох довгих сторіч підкорення чужинцям. Таж, після всього, він же ризикував своїм життям, Петро, отам у бою, за драбатинським цвинтарем, щоб тільки запанував наш рідний уряд. Що ж крилося за всім цим?

Мене охопили похмурі передчуття. Як і кожен інший, я знав, що Республіка була квола. Ми читали газети, що прибували до нас із Києва. Понад десяток політичних партій тільки те й робили, що раз-у-раз зводили між собою словесні бої в Трудовому Конгресі (як називався український парламент післягетьманського періоду). Ні найменшого зусилля, ніяких заходів не вживалося, щоб підготувати країну до оборони проти можливої нової спроби підкорення з боку північного сусіди. Місцеві комуністичні прихвостні відкрито хвастилися, що вже незабаром «їхні» захоплять владу. На щастя, думав я, сам себе заспокоюючи, комуністичного зілля було, як кіт наплакав, на Україні. Невже ж Петро належав до них? Я боявся вірити в це.

В лютому 1919 року наші недобрі побоювання ствердилися. Величезні російські армії рушили на південь, щоб знов захопити Україну. То було зламання договору 1918 року між російським і українським урядами, але що то могло значити для більшовиків? Головне було для них захопити владу правдою чи неправдою.

Я не був у місті під час його захоплення червоними. Сталося це так.

У підвечірок, якраз напередодні захоплення міста більшовицьким військом, один з наших гімназіяльних учителів, молодий

чоловік, не старший 28 років, якому я довіряв і на якого покладався, бо він був українець і патріот, порадив мені приєднатися до відступаючого українського війська. Я прийшов був до нього по пораді саме в той момент, коли він хутко пакував свою невеличку валізу, збираючись обличати своє помешкання.

— Це не триватиме довго. Ось побачите, — сказав він мені впевнено. — За місяць чи два найбільше ми повернемося назад і продовжуватимемо наше навчання.

Після цієї коротенької розмови ми хутенько пішли до залізничної станції, сіли на перший поїзд, і на вузловій станції Прядка, того ж вечора, за допомогою мого патріотичного вчителя, мене взято до військового поїзда і зараховано до війська.

Усе це сталося так хутко, що я навіть не мав часу опам'ятатися. Протягом довгої морозної ночі в поїзді, що посувався поволі до Києва, я майже не спав, тулячись у темному кутку погано освітленого свічкою пасажирського вагона третьої класи, сам на сам із своїми думками серед моїх товаришів-вояків, які, здавалося, не звертали на мене уваги. Я був чужий серед цих селянських синів у моїй гімназійній шинелі, якийсь панич. Вони мало говорили між собою. Настрій був невеселий, як звичайно в салдат під час відступу. Всі вони були одягнені в нові чисті шинелі сірого, мабуть, австрійського сукна, що ще пахли свіжою матерією. Частина була дисциплінована. Час від часу з закритого переділка в кінці вагона приходив присадкуватий, трохи за них старший підстаршина, той самий, що записав мое ім'я і прізвище до свого списку вояків, і будив якогось з них, коли приходила його черга стояти стійку на вагонній платформі. Мене, як новака, підстаршина не чіпав.

Я не спав. Під ранок ми були вже недалеко від Києва. На одній станції, Борозен, як я прочитав її назву, ми постояли трохи довше, ніж на інших, і я побачив якийсь незвичайний рух на станційній платформі: кілька січових стрільців (рід війська), що їх легко можна було пізнати по їхніх коротеньких сірих жупанах, швидко вели кудись якогось чоловіка. Незабаром десь недалеко розлягся залп з рушничних пострілів. Один з вояків з нашого вагона увійшов з платформи і сказав, що то розстріляли за станцією більшовицького агітатора, пійманого серед нашого війська.

— Ось воно, — подумав я собі, здригаючись. — А наступного разу можуть і мене включити в число салдат для виконання розстрілу. — Від цієї думки мене занудило.

Десь так опівдні наш поїд прибув на станцію Київ-Товарна, і я попрохав мого підстаршину, щоб пустив мене до міста на пару годин. У мене не було нічогосінько з собою, казав я йому, навіть однісінької пари білизни на зміну, а я надіявся, що зможу дістати щось від моїх родичів, які мешкали, я сказав йому, он

там, зовсім недалечко від станції. Я дістав свою відпустку на дві години.

На найвищій площинці сходів шестиповерхового будинка недалечко від станції я натиснув гудзик двірного дзвоника. За деякий час молодий і приємний жіночий голос з-поза дверей запитав мене, хто я такий. Коли я відповів, що я Іван такий і такий, почувся дзенькіт одмиканого замка й брязкотіння дверного ланцюжка. Крізь вузьку щілину, скільки дозволяв ланцюжок, допитливе око обдивлялося мене кілька секунд з голови до ніг, потім ланцюжок брязнув ще раз, і двері розчинилися нарешті. Наталя, що я її бачив передминулого літа, коли вона приїздила в гості до свого брата в Любгород, запросила мене з дружнім здивуванням.

Коли я розповів їй, як це сталося, що я прибув у цей час до Києва, не було краю її щирому дивуванню. Як, протестувала вона енергійно, я салдат? Що за дурниці!

Вона говорила до мене зі справжнім сестринським співчуттям, хоч, дотримуючись точности, вона була мені ніяка рідня, бо тільки сестра пана Топірка, другого (фактичного) чоловіка моєї матері.

— Ти салдат? Та ні, цього не може бути! — вигукувала вона, оглядаючи мене з усіх боків, наче бачила мене вперше в житті. — Та чи ж уявляєш ти собі до кінця, що то значить бути салдатом? Чи готовий ти вбивати, вбивати людей?

Станція Борозен спалахнула в моїй уяві, — скрип швидких кроків у дзвінкому морозному повітрі, розсіяне світло раннього світанку — і гук рушничних пострілів пролунав знов у моїй уяві.

— Ні, мабуть ні, — промимрив я жалюгідно.

— От бачиш! — вона кинула на мене погляд співчуття, змішаного з презирством.

Та й чого це мені журитися всіма цими арміями, допитувалася вона, не даючи мені навіть слова вставити в її мову, — всіма цими арміями, що воюють одна проти одної, приходячи й відходячи безперестанно протягом останніх двох років? Чи ж я не знаю, що Київ уже переходив з рук до рук, мабуть, не менше десятка разів, а цього разу, то вже певно, що це не востаннє? І чого це мені скортіло раптом і собі взяти участь у цьому перетяганні мотузка, як у тій грі, — у цій військовій безконечній метушні? Ні, слід би було мені ще трохи почекати. Бо як справа з моїм навчанням? Менш як пів року лишилося мені вчитися, а я вже, ні сіло, ні впало, покинув школу. Невже я схотів лишитися *вічним недоуком*?

Вона спинилася на хвилинку, повна презирства. Потім вона почала знов, з поновленим запалом:

Ні. Так не може йти далі. Мені треба лишитися тут на пару

днів, перебути в її помешканні, а коли все скінчиться, просто вернутися назад до моїх шкільних підручників.

— Перше треба скінчити школу, дістати атестат дозрілости, а тоді вже робити, що хочеш, — такий був її остаточний вирок.

Я не дуже сперечався з нею. Зрештою, все справді сталося так несподівано. І я добачав багато здорового глузду в її пристрастному картанні. Я сам багато чого подібного передумав протягом тієї безсонної ночі в військовому потязі. А крім того, була вона така мила молода жінка і так близько взяла мою справу собі до серця, що я просто не був спроможний їй суперечити.

Отож я залишався в її охайній маленькій кімнаті ще довго після того, як моя військова відпустка скінчилась. Надвечір прийшов з роботи її чоловік, і він теж великодушню запросив мене поділяти з ними їхню кімнату яких пару днів.

Я з усіх сил намагався бути корисним для Наталі. Я робив закупи, що полягали в простому забиранні хліба та інших скупих приділів, що припадали на талони харчових карток. Я спускався для неї вниз, коли вона потребувала кислої капусти з діжки в підвалі, бо ліфт у домі не діяв через революцію.

В дійсності Наталя рада була мати напихваті ще одного чоловічину в хаті, бо вона була дуже зайнята коло своєї недавнечко народженої донечки, її першої дитини. Вони були одружені десь так трохи більше року тому. А часи були непевні і небезпечні для молодої жінки, змушеної лишатися самій дома, поки її чоловік був на роботі.

Вона була дуже щаслива з її гарним молодим чоловіком і співала весь час, як тільки залишалася сама. Голос її був чистий і приємний, і співала вона талановито, як справжня обдарована артистка, і в українських піснях, що їх вона знала безліч, виливалося її щире чуття.

Тільки одного разу вона справді розгнівалася на мене. Це сталося, мабуть, чи не на четверту ніч мого перебування в них. Спершу я ніяк не міг збагнути, що сталося. Я саме тільки приходив до пам'яті, розбуджений посеред мого першого міцного сну. Вона енергійно трясла мене за плечі, а я тільки блимав, мов нічний птах, на яскраве електричне світло, що різало мені очі.

— Одягайся, хутко! Всі вже внизу. Хутко, — гукала вона до мене. Я вже сидів у ліжку.

— Що таке? — мимрив я, протестуючи. — Що сталося? — Все мое тіло присило сну.

— Стріляють з гармат! Ходім!

Її чоловік уже стояв на порозі кімнати з немовлям на руках. Якраз була маленька перерва в стрілянині, і я не чув нічого.

— Та хто стріляє? — видавив я з себе, ледве спроможний ворухити язиком.

Це дурне запитання, здавалося, змусило її заніміти, і вона

тільки махнула рукою, запрошуючи мене йти, і наступної миті вони всі щезли з мого поля зору. Я послухався й якомога швидше одягся, і незабаром уже приєднався до їх у підвалі.

Наталя довго не могла заспокоїтися. Вона навіть висловила обурені міркування про непростачну недоречність бравати декого, хто удає, що спить, коли гарматні набой розриваються якраз перед вікнами і коли найперший обов'язок кожного — якомога швидше йти до підвалу, а не затримувати немовлят і жінок, виставлених на небезпеку.

Я бачив, що вона не могла повірити, що ті «дехто» були спроможні міцно спати під гарматним обстрілом. Тому я розповів їм, як кілька разів пан Топірко, її брат, за допомогою декого з своїх підлеглих, задля жарту пробував переносити розкладне ліжко, на якому я любив спати влітку на свіжому повітрі, разом зі мною у якийсь дальній куток великого лікарняного саду, і ні разу не сталося, щоб я під час цього прокинувся, так що зрештою це йому набридло.

А щоб ще дужче відтягнути її думки від прикрої дійсності, я переповів їм одне з оповідань Стороженка, яке я недавно був собі прочитав, у якому старий чоловік перед смертю заповідав, що найрозумніший з його трьох синів, котрий розгадає три загадки, знайде ключ до таємниці, де перебуває захований скарб їхнього батька. І закінчуючи свою розповідь, яку вони вислухали з щирою цікавістю, я змусив мого героя знайти його горщик із золотими червінцями в одному льоху під діжкою з кислотою капустою.

— Ось під такою, як хоч би й оця, — сказав я, вказуючи на діжку в кутку й пильно спостерігаючи їхні обличчя. Бо я знав дещо про ту діжку. Але при тьмяному світлі свічки я не міг помітити нічого.

Тим часом обстріл припинився й ми подалися нагору.

Наступного дня ми дізналися, що нові правителі вступили в місто. Гарматного обстрілу більше не було. А щодо поодиноких рушничних пострілів по всьому місті протягом ночі, то на це ніхто не звертав великої уваги, бо то була звичайна річ під більшовиками.

Коли все вже устаткувалося саяк чи так, настав час для мене подумати про те, щоб подякувати моїм добрим господарям і рушити назад до моєї школи. І от якраз тепер розпочався мій перший справжній клопіт. Бо в мене зовсім не було грошей, а залізничний квиток коштував, мабуть, кілька карбованців, як я собі виснував. Що далі я цим журився, то більше думки мої зверталися до діжки з квашеною капустою. Я почував, що неможливо було жєбрати грошей на дорогу в моїх господарів, які вже й так ділилися зі мною понад тиждень своїм злидненным приділом хліба. А під діжкою, як я знав, був захований справжній скарб.

Я зробив це відкриття ні з якого іншого приводу, а тільки щоб довести вірність однієї думки, яка ні сіло, ні впало раптом прийшла мені до голови того разу, коли мені вдруге довелося спускатися вниз по кілька червоних буряків до Наталиного борщу. Думка була зовсім непрактична, але цікава. Мабуть, вона з'явилася в моїй голові тільки тому, що розум мій у той час не був зайнятий нічим поважнішим. Мені просто подумалося, коли я спускався сходами з нашого шостого поверху до льоху в підвалі, що в такі неспокійні часи, як цей, люди звичайно ховали свої скарби в землю, як це й практикувалося протягом цілої історії України. А що мусили б робити з своїми скарбами люди, що жили в таких великих будинках у місті? Їм не лишалося нічого, як тільки користуватися для цього своїми підвалами.

Зайшовши в наш переділок підвалу, я засвітив свічку й огледівся навколо. Без найменшого вагання я скерував свої кроки просто до діжки в кутку і, забавляючись своєю кумедною думкою, негайно взявся пересувати її набік. Вона була важка, але кінець-кінцем я пересунув її з того місця, на якому вона стояла. Я взяв у руки заступ, який стояв немов на поготові для мене під стіною, й почав копати. Але вже недалеко від поверхні заступ мій заскреготав об щось тверде. То була велика скляна посудина, не менш як на 12 фунтів, так звана «банка», загалом вживана у господиень на переховування в ній варення хатнього виробу. Я здійняв бляшану покрішку, прив'язану простим мотузком, і побачив, що банка та була повна срібних царських рублів, як здавалося на перший погляд. Серед них, недалеко від поверхні, лежав золотий жіночий годинник.

Я не копався в банці глибше, бо не мав на те досить часу, та це мене й не цікавило. Я вже був задоволений. Моя догадка виявилася вірною. Я знайшов скарб точно в тому місці, в якому, я думав, він саме й мусів бути захований. Це було так, немов я знайшов розв'язку складного математичного завдання, що завжди давало мені велику насолоду.

Я накрив банку знов тією самою покрішкою, гарненько обв'язав її мотузком, загорнув банку землею і знов поставив діжку на її місце. Тоді взяв кілька буряків з купи поруч і побрався нагору. Ця операція забрала може яких двадцять хвилин понад нормальний час, потрібний, щоб принести з льоху приторщу капусти. Вся ця справа була зовсім невинна і лишила по собі дуже гарний настрій у мене на цілий той день.

І коли я розповів моїм милим господарям Стороженкову історію про знайдення скарбу (переінакшивши її) під діжкою з квашеною капустою, я мав намір, крім усього іншого, обережно натякнути їм, що їм слід би було переховувати свій скарб у якомусь більше хитро дібраному місці.

Тепер же, коли мене турбувала думка, де взяти грошей на

залізничний квиток, я побачив діжку з скарбом під нею в зовсім іншому світлі. Що, подумав я собі, коли б я взяв *кілька* з тих срібних монет? Вони більше не були в обігові, але все ж це був дорогий метал, і я зміг би їх заставити в якогось лихваря або ювеліра. Скільки вони дали б мені за кожну монету? Я виснував собі, що досить мені було б узяти сім срібних карбованців з банки. Пізніше, за кращих днів, я б викупив заставлені монети і повернув би їх власникам з подякою. Вся ця справа не здавалася мені аж так нетарною. Тож за найближчої нагоди я взяв із банки сім монет і заходився коло обернення їх у звичайні паперові гроші, які тоді були в обігові.

Тільки тоді мої гарні пляни виявилися марними. Не знайшлося жодного лихваря або ювеліра в цілому Києві. Принаймні я не зміг знайти ні одного. Всі крамниці були на замку, бо новий режим не давав нікому надій на успішну комерцію. Я пробував не сміливо пропонувати мої монети продавцям у хлібних та бакалійних крамничках, які ще торгували сяк-так. Леле! — ніхто не хотів їх. Вони тільки поглядали підозріло на парубійка в гімназіяльній уніформі, який з почервонілим і засоромленим обличчям намагався збути крадені, мабуть, монети. Так я, принагідно, думав.

Отож, думав я собі, я допустився злочину, та ще й злочину проти моїх добродійників. До того ж, як виявилось, і злочин той був даремний. Ця безглуздість непотрібної крадіжки робила її ще нестерпніше огидною.

Проте мені тим часом не залишалось нічого іншого, як тільки повідомити Наталю, що я збираюся від'їздити. Сидіти в них довше, я бачив, означало б обтяжувати їх без потреби. Я страшенно хотів дістатися ще раз до льоху, щоб тихенько покласти сім монет назад. Але Наталя мала все потрібне їй у кімнаті. Мое ж нечисте сумління змушувало мене уявляти собі, що Наталя й її чоловік уже дізналися якось про мій підлий вчинок. Тож, палаючи соромом, я сказав, що негайно йду на станцію. З вікна кімнати було видно, що товарні поїзди вже посувалися в напрямі лівого берега Дніпра. Видно було й людей, які стояли й сиділи в порожніх товарних вагонах.

Якраз у ту хвилину, коли я дякував Наталі за її гостинність, стоячи в напівтемному маленькому передпокої й одвернувши своє лице від світла, щоб вона не бачила, як воно горить соромом, Наталин чоловік вийшов з кімнати й теж підійшов до мене. В його простягненій до мене руці темніла брунатна «керенка»; ці маленькі, майже квадратні банкноти, випущені за т. зв. Тимчасового уряду в 1917 році, ще були в обігові. Номінальна вартість «керенки», яку пропонував мені Наталин чоловік, була 20 карбованців, — сума більша, як я думав, ніж навіть мені потрібна була на проїзд до Драбати. Я почервонів ще дужче й відмо-

вився взяти банкнота, але він не хотів про це й слухати і майже силою впхав «керенку» в кишеню моєї шинелі, що вже була на мені. Вкрай присоромлений цією останньою щедрістю добрих моїх тимчасових господарів, я хутенько пробурмотів «дякую» і «прощайте» і майже бігцем побіг на станцію.

Надворі був великий мороз. Я хутко йшов, глибоко запхавши руки в кишені шинелі. У поза тим порожній кишені штанив за кожним кроком бовталася, дотикаючись до стегна, дедалі холодніша важка грудка, матеріялізований в металі мій підлий злочин проти найкращих людей на світі, яким я винен був лише найглибшу подяку.

Сталось так, що я неспроможний був тихенько покласти монети десь за диваном, на якому я спав, або за комодом, бо як на те завжди хтось був зі мною в кімнаті, а коли б я просто впустив їх додолу за меблі, їхній металічний дзвін негайно викрив би був мене. Тепер же, відчуваючи холодний дотик краденого срібла за кожним кроком, я постановив собі викинути його геть, як тільки мене ніхто не бачитиме. І я зробив це тієї ж самої ночі, з несказанною полегшею, жбурнувши замашну грудку просто в ніч крізь розчинені двері вагона, коли в темряві наш товарний потяг поволі посувався в напрямі станції мого призначення.

Я викинув ті монети з кишені, але не міг викинути їх з душі, і довго ще час від часу згадка про їх впливала на поверхню моєї свідомости й пекла мене пізнім жалем і соромом.

IV

Мій повільний поїзд допхався тільки до вузлової станції Прядка. На Драбатин поїзди не йшли, і мені довелося чимчикувати до міста 18 кілометрів пішки. То була самотня й нудна подорож голою, трохи засніженою рівниною. На моє щастя, через холод мабуть, ніякого руху на дорозі не було, і так, без ніяких пригод, надвечір я придибав до тієї околиці міста, близько якої я мешкав, і, як мені здавалося, ніким не помічений дістався, нарешті, до своєї квартири.

— Де ви так довго пропадали? — привітала мене господиня мого помешкання з докором у голосі. — Я не знала, що й подумати, журилася за вас весь час.

Вона була підстаркувата вже вдова. В її маленькому будинкові майже на краю міста я наймав одну кімнату.

— Дуже прошу пробачити, — сказав я, — але все сталося так раптово, що не було навіть змоги прибігти й попередити вас. Я дістав був телеграму від мами, щоб я негайно їхав додому. Знаєте ж, який тепер час.

Я намагався говорити якомога звичайним голосом. Хоч я й не

любив брехати, але протягом мого пішого ходу я мав досить часу надуматися, що моє коротке знайомство з армією слід тримати в таємниці.

— То правда, — кинула вона мені погляд зрозуміння і, здавалося, хотіла ще щось спитати, але стрималася і тільки зідхнула: — Справді, тепер такий час . . . — вона не докінчила. Ясно було й без слів, який то був час.

Неможливо було б вимагати від неї, щоб вона повірила в мою «телеграму від мами». Та в цьому й не було потреби. Якесь пояснення мусіло бути і якраз те, яке я підніс їй, виглядало найневинніше. Це було добре на всякий випадок і цілком задовольняло її. Тепер, у разі чого, вона знала, що треба було казати. Але я все ж відповів на її невисловлене запитання:

— На щастя, — сказав я, — все обійшлося добре. А як тут у вас? Чи все гаразд?

— Ні, не все, на жаль. Два червоноармійці склали нам візиту на другий день після захоплення міста. Вони, знаєте, шукали самостійників. — Вона кинула значущий погляд на мене. (Червоні й білі росіяни того часу з однаковою ненавистю застосовували це українське слово з глузливою інтонацією й з своєю вимовою, звичайно, до всіх запідозрюваних у симпатіях до Української Народньої Республіки).

— Вони обшукали весь будинок, — вела вона далі, — і, не знайшовши ні живої душі, крім мене, почали допитуватися, що в цій корзині, — вона хитнула головою в куток.

Там стояла моя нова корзина, яку я привіз з Любгорода якраз напередодні червоної навали. Навряд, чи пощастило б мені довести її до Драбатина, коли б доля не звела мене на Миродані з полоненими.

Звичайно я їздив з Любгорода в Драбатин через Рахнич. Так було трохи ближче і тільки одна пересадка. Та вже сидячи з своєю великою корзиною на любгородській станції, я довідався, що поїзди на Рахнич не йшли й не було надії, що скоро підуть. Висловлювалося побоювання, що Рахнич уже захоплений червоними, які розвинули генеральний наступ на Україну широким фронтом. Хтось поміркованіший потяг би корзину, хоч яка вона була важка, назад додому й пересидів би в безпеці непевний час переходу влади з одних рук у другі. Але мене манили пригоди й небезпеки, і коли з Любгорода на Миродан рушив останній за української влади пасажирський поїзд, я лежав у ньому на полиці з корзиною в головах. Була пізня ніч, а в поїзді мені завжди спалося якнайсолідше.

Вузлова станція Миродан стояла в голому степу, до найближчого села було кілька кілометрів. На станції збилося не менше двох тисяч полонених, що якраз у той час масами верталися з Німеччини й Австрії. Миродан виявився пасткою для них. Під

Полтавою точилися важкі бої між українською армією й більшовиками, Кременчук був у небезпеці, і поїзди з Миродану вже нікуди не йшли. Лишався ще, правда, покищо не загрожений напрям на станцію Пряжку й далі на Київ, але поїздні бригади, — кондуктори й машиністи — порозбігалися й поховалися по поблизьких селах, не бажаючи ризикувати життям у цій війні, фронт якої вже насувався.

Миродан виявився пасткою й для мене. Я вже багато годин просидів у залі для пасажирів на своїй корзині і починав втрачати надію, що будь-коли виберуся з гаспидської станції. Я був на ній одинока цивільна особа, одинокий пасажир з ручним, на лихо ще й неоковирним багажем. У своїй яносирій гімназійній шинелі і в блакитному картузі з білими кантами я виглядав чепуруном серед чорно-уніформованих полонених з широкою брудно-жовтою опаскою, вшитою в лівий рукав, і того ж кольору латкою на грудях проти серця. На головах у них були м'яті берети з того ж самого вицвіло-чорного блаженського матеріялу, на ногах великі, видовбані з суцільного шматка, дерев'яні, небачені доти на Миродані черевики. Вони не згинаються, у них не побіжиш, не втічеш, у них можеш не ступати, а тільки човгати.

Нічого більше не дав їм на дорогу скупий, зруйнований війною німець. Тільки видрукував кожному, методично й акуратно на всю спину, дві великі, здалеку видні жовті літери KG*, щоб уже не могло бути й найменшої помилки, до якої саме рубрики в німецькому каталозі двоногих істот вони належать.

Полонені нічогісінько не мали з собою. Вони мерзли в своїх блаженських, німецького виробу, брудних, м'ятих одягах. Вони були голодні, злі, виснажені й проклинали Росію, свою батьківщину. Вертаючись тепер додому, вони бачили, що їхні страждання, що їхня кров, пролита за неї на фронті, були батьківщиною забуті. Нікому в Росії не було найменшого діла до них. Їх не зустрічали з квітами, як героїв. Ніхто не клопотався ними. В Німеччині їх годували бодай остогидлою бруквою, тут їх не годували нічим.

Замість свободи, хвилююча чутка про яку долетіла була й до них, у таборах за німецьким дротом, вони застали в своїй країні запеклу, криваву внутрішню війну, таку безглузду, таку незрозумілу й недоречну тепер, у повоєнний час, що за всіма людськими поняттями мав би бути часом миру на всьому світі. Кудюю тільки вони їхали, добиваючись додому, вони натикалися на фронти, на обвішаних проклятою зброєю людей в уніформах і в цивільному дранті, всюди вони чули скажений клекіт кулеметів і гуркіт гармат. Росія, здавалося, зірвалася з ланцюга, люди

*) Скорочення з німецького Kriegsgefangener, тобто полонений.

пошаліли, і все йшло обертом, неначе летіло сторч головою в прірву.

Вони проклинали свою батьківщину. Вони кляли в Бога, печінку, Україну, Богородицю, в дошку, в матір, у все, що попадалося їм на очі, у чисто все на світі. Ніколи доти й ніколи після того не доводилося мені чути за раз стільки таких страшних, таких богохульних прокльонів.

На станції був колись гарний буфет з горами різних наїдків і напоїв. Тепер його довгий шинквас був порожній, за ним не було ні продавців, ні офіціантів, буфет був закритий. Крім води з крантів, нічого їстівного на станції не було.

Коли я розгорнув свій пакунок з смаженою куркою й порізанам на дорогу хлібом, вони обступили мене голодною юрмою і я не міг не запропонувати порізати ту курку на шматочки, щоб бодай дехто з них дістав дешицю. Зчинився великий тиск, задні напірали на передніх і пропихалися ближче до мене, ближчі їх відтискали назад і божевільними очима слідували за кожним моїм рухом, поки я своїм складаним ножем різав курку. Вони були б мене задушили тоді, та, на щастя, курка була розхапана в одну мить.

То було менше, ніж капля в морі, навіть для тих, хто вхопив шматочок курки чи скибку хліба. А скільки ж їх тільки ковтали голодною слиною, бачивши інших, що їм пощастило щось ізжувати.

Мені не лишилося нічого. Але я був би посоромився жалкувати за цим. То вже вдруге доля судила мені просидіти цілий день, нічого не ївши, на тій самій клятій станції. (Про перше моє голодування читач довідається з дальших сторінок цієї правдивої повісті).

Коли курка була розхапана, тиск на мене послабшав і вони розійшлися. Але деякі з них раз-у-раз наворачалися в мій бік. Проходячи повз мене, вони оглядали вовчими очима корзину, на якій я сидів, і, повагавшись, ішли далі. Але один з них спинився і, не відриваючи очей від моєї добре обв'язаної міцними мотузками корзини, сказав здушеним голосом:

— Ану, встань!

Я підвівся, не розуміючи, що йому треба. Він ухопився за мотузку й спробував підняти її.

— Важка, — викректав він. Він був дуже худий і знесилений. — Що ти везеш в ній?

— Там є трохи білизни, — сказав я, затривожений, — а то все книжки. Я учень, — сказав я, головою вказуючи на свою уніформу, — вертаюся після перерви до школи.

— Дай хлопцеві спокій, — несподівано озвався інший полонений з шрамом від кулі на щоці. — Чого в'язнеш? Не бачиш? Учень!

Напасник відійшов. Можливо його переконала також і вага моєї корзини, бо, як відомо, книги — важка річ.

Полонений із шрамом лагідно звернувся до мене:

— Сідай, не бійся, — і сам сів на мою корзину. Я теж сів поруч із ним.

— Ех, покурити б!

У мене не було ні тютюну, ні цигарок.

— Ну, нічого, — сказав він неремство. — От, добудуся до дому, там уже заживем.

Він почав розпитувати мене, звідки я їду й куди, яка моя школа, чи є в мене брати й сестри, хто мій батько тощо. Я коротко відповідав йому, намагаючись якомога простіше викладати складні й заплутані відомості про мою родину.

Тоді він почав розповідати про себе. Він був селянин з Калужкої губернії, за другою професією пічник. Полишаючи жінці порати свій малесенький клаптик виснаженої, неродючої землі, щоліта вирушав він з артілью своїх земляків на заробітки по будівництвах, найчастіше в нашу хлібородну Україну. Йому були знайомі назви Любгорода й Драбатина. Він полишив дома, коли його мобілізували на війну, сина-підлітка.

— Мабуть уже буде такий, як ти тепер. Тільки він не вчиться. Куди йому вчитися в нашому загубленому в лісах, глухому Астафєвському.

«Мабуть так звалося його село», — подумав я собі.

Він похмурнів.

— Чи застану ж я його дома? Може вже в більшовики записався? Вони там усю молодь твого віку й молодших у Червону армію мобілізували, я чув. Може, гляди, воює десь.

Трохи помовчавши:

— Ех, пропади воно все пропадом!

Там часом на станції відбувалася якась колотнеча. Крізь велике вікно чекальні було видно, як натовп полонених обступив переляканого, розхристаного начальника станції. Борідка його скосбочилась, він був без картуза. Його мабуть силою, за барки витягли з його контори й приперли на пероні до стінки. Вони намагалися від нього, щоб зформував поїзд на Київ.

— Нічого нам з голоду пропадати тут! — кричали вони.

— Поїздів нема, — розводив руками начальник станції.

Йому вказали, що на запасній колії стоїть порожній товарний поїзд.

— Але в топці паротяга нема вогню. Нема машиністів і кочегарів. Без кондукторів ви теж не поїдете.

Тоді з натовпу протиснувся один із них і заявив, що він машиніст і що береться повести поїзд, якщо знайдеться якийсь кочегар. Знайшовся й кочегар, що негайно протиснувся наперед.

— Алеж я не маю права довірити хто зна кому майно заліз-

ниці! — протестував начальник. — Нарешті, я відповідаю за життя пасажирів, і за ваше життя також!

— Що ти там верзеш? Ти відповідаєш? Перед ким? — крикнув до нього хтось з натовпу.

— Та що тобі до нашого життя? — гукнув другий. — Ми й без тебе відправимо поїзд. Гайда, хлопці, до паротяга!

Натовп заколивався й посунув з перону.

Начальник тільки махнув рукою:

— Воля ваша. І ваша сила. Робіть, що знаєте. Але я ні за що не відповідаю. Я протестую! . . .

Та вони вже його не слухали. Всією гурмою посунули вони за новоявленим кочегаром і машиністом до порожняка на запасній колії.

Потривало ще кілька годин і вже почало поночіти, коли розлягся хрипкий свисток паротяга, даючи сигнал, що поїзд готовий вирушати.

То була неописана радість і неописаний тиск, коли тисячі полонених рушили до порожніх товарових вагонів. Заворушився і я. Зачіпаючись за рейки, падаючи і спинаючись на ноги знов, з усіх сил тягнучи свою корзину, і я припхався до одного з найближчих до станції вагонів. Але, горенько, він був уже повний-повнісінький.

Майже в сльозах стояв я коло своєї клятої корзини перед тим вагоном, зовсім утративши всяку надію. Було ясно, що й усі інші вагони так само повнісінькі. Коли це з сусіднього вагону почулося:

— Ей, козаче, подавай сюди свою корзину й лізь сам!

З вагону почулися обурені протести й лайки.

— Тут люди душаться! — лунали викрики.

Але мій доброзичливець, не хто інший, як мій знайомец з Калужчини, їм відказав:

— Нічого, нічого, не пропадеш. Гірше бувало. Не гинути ж хлопцеві на станції!

Я вхопився за корзину, і як уже я спромігся її підняти, не знаю. Мабуть, тільки відчай надав мені нелюдської сили. Підлога вагона була майже врівень з моєю головою. Мій добрий знайомий нахилився, скільки міг, ухопився за мотузки і втяг корзину в вагон. Йому довелося сильно натиснути, щоб для неї знайшлося місце. Потім він подав мені руку, і коли я вліз, на корзині вже стояло п'ятеро людей, бо їм не було місця на підлозі. Я став на корзину шостий, на самому краюку.

Незабаром машиніст дав ще один свисток, паротяг запихкав, засичав, зачмихав і рвонув. Та так рвонув, що ми з притиснутим до мене полоненим стукнулись лобами. Усе було б попадало в вагоні, коли б не було буквально спресоване. Проте й після того ривка наш вагон стояв на місці, тільки в напрямку хвоста поїзда

котилася хвиля брязкоту буферних тарілок та скреготали колеса паротяга об рейки, буксуючи. Потім скрегіт припинився, чулося тільки сичання пари. Я визирнув крізь отвір нещільно за-сунутих дверей, коло якого я стояв. Хтось ізлазив з паротяга, а потім пішов уздовж поїзда.

— Ей, — загукав він, стукаючи в стінку одного з вагонів. — Вилазь которий, треба відпускати гальма, за кондуктора будеш, скоро!

У тому вагоні зачулася голосна суперечка. За деякий час чорна постать випала, немов випхнута, з вагона.

— Ось воно що. За метушнею забули про кондукторів, — сказав мій сусіда, що теж вистромив голову крізь отвір.

Тоді ще поїзди не були обладнані паровими гальмами, керованими з паротяга, і гальмування виконувалося ручним способом. Для цього деякі з вагонів у кожному поїзді мали спеціальні площадки з ручними гальмами, що їх приводилося в рух обертанням колеса великого гвинта на площадці. Деякі з площадок були закриті, а здебільшого бували вони нічим не захищені від морозу й вітру. Фахові кондуктори їздили на них дуже тепло одягнені в валянки й так звані романівські кожухи.

У нашому поїзді було з десяток таких площадок, і кожну з них треба було обслужити. Кочегар (то був він, як я побачив, коли він проходив повз наш вагон) мусів проінструктувати кожного новоявленого кондуктора, показати йому дію гальмового колеса, розповісти про сигнали, що їх подає свистком паротяга машиніст, даючи кондукторам знати, коли гальмувати, а коли відпускати гальма.

Це все забрало добрих дві години.

Наш вагон був, на щастя, без гальм і це вже була полегша, надто для тих, хто, як і я, стояв коло самих дверей.

Нарешті кочегар закінчив свій обхід і вернувся на паротяг. Машиніст зробив другу спробу, і ми якось рушили.

До станції Прядка пасажирський поїзд нормально йде коло двох годин. Наш самоправний і самообслуговуваний поїзд пхався до неї цілу довгу ніч. Цілу ніч люди не спали, тупцяючи ногами по промерзлих дошках вагонної підлоги й умліваючи від духоти. З кутків раз-у-раз чулися скарги, що вони там душаться, що їм уже нічим дихати й вимагали відсунути двері, нехай у вагон заїде трохи свіжого повітря. Ті, що мерзли коло дверей, кричали їм у відповідь:

— Ну, так лізь сюди, тут тебе скоро остудить.

Але то було тільки, так би мовити, риторичне запрошення, бо протискатися в спресованому натовпі нічого було й думати. З допомогою найближчих до мене, я час від часу відсував важкі двері, але тільки на короткий час, бо тоді й від поблизьких чулися, підкріплені лайками й погрозами, вимоги:

— Зачини двері!

Я стояв коло самої щілини, залишеної в дверях, і закликав від холоду. Дув пронизливий вітер і добирався, здавалося, до самого мозку моїх кісток. Я з жахом думав про бідолах у їхніх блаженських уніформах на гальмівних площадках. Їх, правда, зі сварками й криком, змінляли на кожній зупинці. А поїзд ледве-ледве ліз. Часами він зупинявся в відкритому полі й стояв безконечно.

Нарешті, вже світом, він якось доліз до станції Прядка. Я напнувся з усіх сил, щоб відсунути двері бодай настільки, щоб пролізла моя корзина, бо вже ледве міг поворухнутися, так був задуб. Як тільки ті важкі двері трохи відсунулися, я й моя корзина вилетіли з вагона, мов камінь, кинутий працею. Ми разом гупнули на втоптаний сніг. Услід нам полетіло кілька проклять, мені й моїй корзині. Та я не міг їх винуватити за це. Підвівшись, я знов ухопився заляканими руками за свою невинну корзину, моє прокляття в дорозі й моє благословення в близькому майбутньому. Я знав, що вона мені незабаром вірно послужить. І справді, вона нагріла мене ще перше, ніж я дотягнув її до станції.

На моє щастя знайшовся якийсь поганенький поїзд до Дба-батина, а там коло станції стояв візник, одинокий з усіх драбати-тинських, що ще тримався свого так непоплатного за революції ремесла. Коли б не він, не була б моя корзина того дня в моїй кімнаті.

І ось тепер на неї вказувала мені моя господиня.

У ній було трохи білизни і то була правда. Але книжок у ній не було. Моя мати натоптала її різними харчовими продуктами, щоб я собі якомога довше міг підживлятися у той голодний час.

Там було масло, смалець, сало, цукор, борошно, сухарі, риж, манні, яшні, гречані й інші крупи, а на додаток ще й велика сулія в аптечним спиртом, яку пан Топірко виділив для мене з своїх особистих запасів на знак своєї до мене прихильності. То було пальне до моєї маленької спиртовки, на якій я міг собі готувати деякі нескладні справи, бо моя господиня, за умовою, мала постачати мене тільки окропом з самовара вранці й увечері.

Я ще не мав нагоди користатися з дібр моєї корзини, бо щойно привіз її, як уже довелося мені, як знає читач, голіруч тікати до Києва.

Моя господиня розповідала далі про непрохану червоногвардійську візиту:

— Вони вимагали, щоб я відімкнула корзину, алеж у мене не було ключа. Тоді вони самі заходилися коло неї, відірвали замок разом з завісами й перерили в ній усе до дна. Вони збиралися конфіскувати все разом з корзиною, бо, заявили вони мені, Червона армія проливає свою кров за світле майбутнє людства, чи щось у тому роді, вони запевняли, і заслуговує на добру

«шамовку», як один з них висловився. Я протестувала з усієї сили, але вони навіть не хотіли мене слухати. Тоді я сказала, що ганьба Червоній армії грабувати дитину. Це зачепило їх за живе, я побачила, бо один з них, найстарший і, мабуть, якийсь їхній маленький командир, різко повернувся до мене в гніві:

— *Слушай, мати!* — ревнув він. — Твоєму кошеняті треба молока, а не цього чортowego пійла! — і він потягнув сулію з корзини. Я бачила, що сперечатися даремно й вони пішли собі з сулією. Все решта ціле, я думаю, в корзині.

Я засміявся, уявивши собі, як вона стояла над моєю корзиною, розпростерши руки, мов квочка крила над своїм zagrożеним курчам. Справи були не так уже й погані, після всього. Я й справді міг обійтися без того спирту якось.

Однак вістка про трус і шукання самостійників досить збен-тежила мене. Алеж то могло статися й випадково. Або може вони поспіль робили труси у всіх домах, на всякий випадок, просто.

За деякий час я заспокоївся. Мені почало здаватися, що ніхто не бачив, як я покидав місто останнього разу, і що вся пригода за моєї поїздки до Києва незабаром буде навіки похована в забутті. А тим часом найкраще мені не потикатися на вулицю деякий час, тим більше, що навчання в школі, як я довідався від моєї господині, ще не розпочалося наново після масничної перерви та всього розгардіяшч. спричиненого новою навалюю більшовицького війська.

Я собі спокійно читав книжку на третій чи на четвертий день після приїзду з Києва, коли до мене долинув голос з передпокою, який запитував, чи я дома.

— *Мабуть, дома.* Я не знаю, — відповів дещо стурбований голос моєї господині.

Я не мав часу дивуватися, хто б то міг бути, бо вже наступної миті двері моєї кімнати розчинилися без стуку і Сафранович увійшов своєю підстрибуючою, моторною ходою. Він мав портфеля під лівим ліктем і був одягнений у короткий кожушок з овечої шкури, сині кавалерійські «галіфе» й офіцерські добре наваксовані чоботи. На голові в нього була та сама шапка, яку він звичайно носив узимку, ще будучи гімназистом. Торік він закінчив гімназію й поїхав був додому, до Бурлуки, де його батько мав велику мануфактурну крамницю.

Його раптова поява в моїй кімнаті не була чимсь звичайним або сподіваним. Він був не мій друг, а Голіів, вони ж бо були в одній клясі. Він ніколи не заходив до мене раніше. Поки я дивився на нього запитливо, все ще вигідно відхилившись на спинку мого крісла, два червоногвардійці впхалися до кімнати, обидва разом протискаючись боком крізь вузькі двері. В руках вони

тримали рушниці, а широкі груди кожного були перехрещені кулеметними стрічками, повними набоїв.

Сафранович оглянув мене з голови до ніг швидким колючим поглядом маленьких, мов бісеринки, чорних очей і проскрипів своїм голосом, що завжди викликав увагу про немазане колесо:

— Слухай, Іване, — він не сказав звичайного добридень, — мене уповноважив ревком арештувати тебе.

Я сидів нерухомо, наче паралізований, дивлячись повз Сафрановича на двох дебелих вояків, що мов своерідні атланти стовбичили по обох боках дверей.

— Знаеш, — додав Сафранович із чимсь подібним до силуваної усмішки на тонких сухих губах, — я думаю, що це все помилка, тобі не слід дуже хвилюватися. Однак я мушу виконувати даний мені наказ. Гайда, одягайся!

Мовчки, мов якась машина, стулив я книжку й поклав її на стіл переді мною, тоді підвівся, здійняв з вішалки свою шинелю й кашкет, одяг їх і вийшов слідом за Сафрановичем. Червоне вояцтво прикривало тил. У передпокої моя господиня провела мене довгим зажуреним поглядом, і то було все. Вони не клопоталися утруднювати себе трусом.

За ворітьми на нас чекало двоє саней. Одні були однокінні, легкі, візницькі. На передку їх сидів той самий місцевий чоловік, що за всякої влади вперто тримався свого непевного заробітку. Другі були широкі селянські гринджоли, запряжені парою коней, з третім червоноармійцем за погонича. Сафранович попростував до візницьких саней, і коли він підняв ногу, теребкаючись у височенькі санки, я помітив великий пістоль військового зразка в кобурі, що звисала з ремінного пояса в нього під кожушком. Мій мовчазний конвой попровадив мене до гринджол.

Був соняшний зимовий день, не дуже морозний. Моя квартира була досить далеко від центру міста, і ми довгенько їхали в мертвій мовчанці. Мої конвоїри сиділи напучжено, пильнуючи кожного мого найменшого руху. Тільки передній одноманітно нокав на коней. Рідкі стрічні пішоходці спинялися на хідниках, побачивши незвичне видовище, і ще довго проводили очима гімназиста, як бачилося, під арештом, між двома войовничого вигляду червоногвардійцями. Я почував себе дуже ніяково під їхніми цікавими поглядами. То був мій перший арешт, і я ще тоді до арештів був не звик, а крім того, то було моє рідне місто, де кожне знало мене, бодай з вигляду.

Нарешті наші гринджоли повернули за ріг вулиці. Ми виїхали на Базарний майдан.

Там, навпроти аптеки, погонич спереду в мене повернув свою голову праворуч і натягнув віжки. Гринджоли стали. Я глянув у напрямі його невідривного вдивляння й побачив вершника, який учвал гнав свого карого коня до нас поміж двома рядами

малих, брудних крамарок. Він щось викрикував пронизливо, а що саме, годі було розібрати. Широка кавказька бурка величезним чорним крилом маяла за його спиною. Криваво-червоний бант палав спереду на його височенній білій папасі. Права рука його судомно хапалася за ефес його шаблі, і нарешті, на піддорозі до нас, він вихопив її з піхов. Але то була не шабля, як мені перше здавалося, а так званий тесак, — коротка й замашна зброя, що була на озброєнні гармашів російської армії за першої світової війни на випадок рукопашного бою. Мої конвоїри напружено закам'яніли. Було очевидно, що він був їхній начальник.

Він вигукував лайки й погрози. Це все, не було сумніву, стосувалося до мене. Я був мерзенний зрадник, паскудний хробак, нищий пес. Не досить було вбити мене, треба було сікти мене на капусту.

Я дивився на нього з моїх низьких гринджол очима повними крайнього здивовання. Не було й крихти страху в мені. Я просто не міг вірити своїм вухам. Зрадник? То не міг бути я. Безперечно, то була помилка.

Наступної миті, коли вже я міг розрізнити риси його обличчя, викривленого несамовитою люття, мене вразило те, що воно було зовсім не кавказького, але дуже знайомого в Драбатині типу: товсті червоні губи, м'ясистий гакуватий великий ніс. Я міг би майже заприсягнутися, що цей ряджений *мешуге* не так давно облишив свою драгтиву ятку з яскравими стрічками всіх кольорів — спокуюсо сільських дівчат, — дешевими гудзиками, гапликами й іншою галянтерійною тандитою, як не в драбатинських, то може в бурлуцьких абощо крамарках. Та ні, не з ятки вийшов він. Його лайливі вигуки на мою адресу були російські і майже без акценту, зовсім далекого від кавказького, тільки слова були незвичайні своїм добором, неначе вихоплені з словника якоїсь барвистої південної мови. Скоріше за все вивчився він у гімназії на прибутки з чималою мануфактурної крамниці абощо. Та чи з крамниці чи з крамарок, але отак на коня і вчвал, як оце, ще й вимахуючи шаблею, чи то пак, тесаком? Зроду не бачив я такої несамовитої маскаради й тепер не хотів вірити своїм очам. Ні на одну мить не міг я собі уявити, щоб полохливий крамар чи хоч би й освічений його син спроможний був зарубати людину серед білого дня на вулиці мирного міста. Мов зачарований, я тільки дивився на нього, як він мчав до нас із своїм тесаком, що виблискував навколо його коня. Я не мав бути зарубаний наступної миті, ні!

Мої конвоїри мабуть знали краще, що буде. Коли він круто осадив свого коня перед самими гринджолами, верескливо вигукуючи на найвищому реєстрі свого голосу й оскаженіло вимахуючи тесаком майже над мою головою, мої застигли конвоїри враз відсахнулися, кожен у бік від мене, все ще на своїх місцях,

немов примерзлі задами до ґринджол, і повтягали голови в плечі. Це виглядало так, неначе раптовий вихор здійнявся, крутнувшись смерчем, серед групи молодих деревець і на мить порозгинав їх на всі боки. Все це я бачив краєм очей, неспроможний відірвати їх від червоного командира.

Під моїм невідривним здивованим зором він зненацька перестав верещати, мов удавившись останнім словом. Рука його з тесаком упала, як нежива, й повисла здовж його бока, мов мертвий канчук. По павзі, що дзвеніла в моїх вухах, він прохарчав стомлено, не повертаючи до нас голови:

— Рушай.

Тоді він поволі від'їхав. Наші сани рушили теж.

Коли ми вже були далеченько від базару, мої конвоїри почали ворухитися знов. Один з них, по праву руку від мене, витяг свій кисет з кишені й почав крутити цигарку.

— *Попался, малець!* — вимовив він, поглядаючи на мене. Не було й тіні злости в його на диво чистому, мов у співака, голосі.

Я знав це дуже добре й сам. Крижана хвиля страху прокотилася з голови до п'ят моїм тілом, як тільки полоззя ґринджол почали сунутися з базару по брудному снігові, що хрускотів під ними й обламувався, де вже трохи попідтавав був місцями на лютневому сонці. І тепер я трусився весь, мов у пропасниці.

— Навчився махати тесаком над головами в людей, чортів *Секкі-Башка!* — (такий був зміст його російського бурмотіння, густо пересипаного матюком).

Я знав, що означали його останні слова. То було російсько-кавказьке «відсікаю голову», вимовлене в манері «Дикої дивізії», що рекрутувалася протягом першої світової війни з воївничих кавказьких горців, котрі не знали майже ні слова по-російському. Що він хотів цим сказати?

— Хочеш закурити? — він простягнув мені свій кисет. Я взяв його й спробував крутити цигарку, але нічим між собою не зв'язані крихти махорки сипалися додолу мені на коліна з шматочка паперу, якого мені цей доброзичливець видер з книжки, що її він витяг був з своєї кишені. То був Вольтерів «Кандід», як я дізнався, кинувши швидкий погляд на червону обкладинку книжки, французькою мовою. Маленький клаптик паперу з нерівними краями коливався в моїх тремтливих руках.

— Бач, як він налякав хлопця, ідолський «кавказець». — Була неприкрита нотка сарказму в його тоні, з яким він вимовив останнє слово цієї своєї сентенції.

Інші не сказали нічого.

Я сидів, мов закляклий. Не лишилося й крихти тютюну на моєму французькому папірці.

Мій конвоїр кинув на мене погляд зрозуміння мого жалюгідного стану й без жодного слова відібрав від мене мій папірець.

Потім він скрутив гарну чепурну цигарку вправними руками і дав мені прикурити її з своєї. Я затягнувся густим, солодкавим, смердючим димом, п'яніючи з незвички. Після моєї четвертої чи п'ятої затяжки маленьке жовте полум'ячко з блакитною основою спалахнуло на грубому папері моєї цигарки і я спостерігав, як воно поволі, слово за словом, пожирало друкований рядок. Коли воно підійшло до слова *l'espérance*, я задув його, а тоді кинув цигарку на вогкий сніг. Ні в якому разі, я почував, не треба давати надії згоріти доценту.

V

То не була звичайна тюрма, до якої вони мене привезли, а так звана «холодна», в задньому дворі колишньої поліційної станиці, зайнятої тепер червоною міліцією, її більшовицьким еквівалентом. У царські часи тут перетримувано протягом ночі п'яного, знайденого в рові, або якогось випадкового дрібного порушника закону протягом доби чи двох.

Коли набурмосений неоковирний міліціонер, у яскравочервоному кашкеті й з пов'язкою того самого кольору на рукаві його пісковосірої військової шинелі, відімкнув двері холодної й розчинив їх для мене, — я не поворухнувся, неспроможний сам, своєю волею, переступити через її фатальний поріг. Тож йому довелося дати мені грубого стусана попід ребра, щоб зрушити мене з місця.

Але не сморід, як від клітки з дикими хижакками в звіринці, наповнивши мої ніздрі, паралізував мене на порозі маленької брудної камери, повної людей. Серед кількох образливих слів у скупому лексиконі лайок, що їх мій батько застосовував до мене, коли бував у найгіршому з своїх поганих настроїв, слово *арештант* було найдошкульніше, мабуть, на його думку. Він застосовував його тільки і виключно в тих випадках, коли мої пустощі доходили до найгіршого. Я міг би закластися на що завгодно, що він ніколи й гадки не мав про те, що одного дня це виявиться пророцтвом. Я виріс у тій думці, що не могло бути нічого безчеснішого в житті людини, як ув'язнення.

І ось тепер я був арештант серед арештантів. Вони мовчки дивилися на мене, не зводячи очей, мов зачакловані.

Ні в сих, ні в тих стояв я під їхніми застиглими поглядами, готовий провалитися крізь землю від засоромлення.

— Учень! — нарешті бовкнув середнього віку чолов'яга з нерівно підрізаними куцуватими вусами й рудою щетиною, мабуть, уже з тиждень неголеної бороди. Він був найближчий до мене. По цьому вигукові незрозуміла мені посмішка викривила його уста. Решта заворушилися, дехто цмокав, похитуючи голо-

вою, з здивованим докором комусь неприсутньому, інші пере-
зиралися, потискуючи плечима.

— Ну, чого ж ти став? — промовив перший знов. — Іди сюди,
не бійся. Сядь ось тут, спочинь.

Він показав голову на вільне місце на полу, такому, як у
селянській хаті, що займав майже всю камеру. Більше ніяких
меблів там не було.

Я ступнув до полу неслухняними ногами, сів на краю його,
коло самих дверей, і оглянув камеру. Навпроти входу було вікно,
загратоване товстими залізними штабами.

— За віщо тебе взяли?

Я не знав.

Коли моє перше приголомшення минуло, я почав при звичаю-
ватися до свого оточення. Бачивши, що я побоююсь їх, мої спів-
камерники почали розповідати мені, один за одним, свої істо-
рії. Ні, вони не були якись погані люди, не злочинці, в усякому
разі. Двоє були під арештом за спробу продати на базарі деякі
продукти з своїх городів, що було їхнім звичайним засобом до
життя. Це була провина, бо нова влада заборонила вільний торг
на базарі. Один був за бійку з червоноармійцями, які конфіску-
вали його запаси борошна і зерна. Ще один — за протидію спро-
бам червоного салдата силою обміняти заїждженого кавалерійсь-
кого коня на його гарну племінну кобилу. А троє останніх — один
був чоботар, другий чинбар і третій столяр — були арештовані,
коли верталися додому після бенкету на христінах у свого при-
ятеля бондаря, і, будучи п'яні, на всю вулицю горлали «Ще не
вмерла Україна і слава і воля». Їхня справа була дуже серйозна.
Співаючи український національний гімн, вони вчинили контр-
революційний акт, тобто найбільший політичний злочин.

Проте, ні один з нас не міг почувати себе в безпеці. Бо черво-
не правосуддя було швидке й круте. Існувало тільки три роди
вироків: розстріл, конфіскація всього майна і випуск на волю.
Перші два були найчастіші, а третій становив майже виняток
з правила. То був час урядово проголошеного червоного терору,
інструментом якого була ЧК.

До вечора час минув за розповідями. Після вечері — рідень-
кої каламутної юшки з шматком глевкого чорного хліба, — яку
ми їли з спільної бляшаної миски, вартовий міліціонер замкнув
камеру на ніч. Присмерк вповзав поволі в камеру крізь запоро-
шені, ніколи не миті шибки вікна. Одна шибка вгорі в кутку
була прострелена і довгі вузькі шматки розколотого скла навколо
круглої дірки від кулі подекуди повисипались. Крізь один з цих
отворів вечірня зірка мерехтіла до нас з якогось іншого, незво-
рушно-ясного, тихого світу, де не було ні війн, ні революцій.

Чоловік з підрізаними вусами, староста камери, достав недо-

гарок стеаринової свічки, засвітив її й приліпив до кілочка, який був забитий у стіну над головами нашого спільного ліжка-полу.

Після довгої мовчанки один чоловік сказав:

— Слухай, хлопче. Ти вчився в школі і, мабуть, знаєш чимало цікавих побреженьок. Розкажи нам котрусь, час тягнеться так страшенно довго.

Я прийняв пропозицію і на перший вечір обрав історію Робінзона Крузо. Стежачи за його пригодами в теплих морях та на безлюдному острові, де він пізніше здобув собі вірного друга П'ятницю, ми забули про час і місце нашого перебування на пару годин. В нагороду за це мені запропонували мої співкамерники найкраще місце на ніч, посередині полу, де в головах, якраз наді мною, була свічка. Крім того, відкритим голосуванням усіх членів нашого маленького ув'язненого товариства було ухвалено, що мене звільнялося від грошового внеску на купівлю свічок. Вони купували їх від вартових за свої гроші. Ця постановка була тим більше важлива для мене, бо грошей не було в моїх кишенях. А свічка мала горіти всю ніч, щоб відстрашувати блощиць. Цього цілля було в камері без ліку, як мене запевняли.

Мені довго не спалося тієї ночі. Мої товариші спали неспокойно, раз-у-раз чухаючись кожен. Мене теж щось жалило по всьому тілі. Свічка, думав я собі, не дуже помагала. Або, може, були там ще й інші якісь кровожерні створіння, які не боялися світла. Нарешті я заснув, не зважаючи на всі створіння на світі.

Після мого четвертого вечірнього оповідання, яке було про Едіпа, царя Тебського, вартовий викликав мене й провів до головного будинка.

Там, постукавши в одні з дверей у коридорі, він увів мене в маленьку кімнату. В середині був нічим не покритий стіл з купою папок на ньому з непідшитими листками паперу в них. З-за папок дивився на мене низенький чоловік миршавого вигляду, одягнутий у м'яту, заношену уніформу кольору хакі без будь-яких відзнак. Під столом видно було його ноги в великих, давно не чищених, аж рудих черевиках і в брудних обмотках. Мій вартовий вийшов, а я зостався стояти коло зачинених дверей. Після кількох довгих хвилин мовчанки під допитливим поглядом чоловіка за столом останній вказав мені на грубий ослін перед його папками:

— Садітесь. — Голос його був хрипкий, і тон його був сухий. Я сів, здерев'яніло, на ослін, у незручній напруженій позі, готовий слухати.

Після кількох формальних запитань про мое ім'я, прізвище, місце й дату мого народження тощо мій допитувач підніс стомлені очі від своїх паперів і проказав поволі, свердлячи мене навскрзь своїм поглядом:

— Скажіть мені, як це могло статися, що ви зрадили рево-

люцію, дезертувавши з Червоної армії? — Він говорив, звичайно, російською мовою.

Це мене приголомшило. Я ніколи не був у Червоній армії, запротестував я.

Неправда, я був, — заперечував він. У полку імени Шевченка. Одержано телеграму від командира того полку до місцевої влади з вимогою затримати такого собі Івана Сагая, як дезертира. Ім'я і прізвище було зазначено точно. Чи міг я твердити, що я не Іван Сагай?

Ні, цього я не міг.

До того ж була ще й додаткова телеграма від Полтавської ГубЧК (губерніяльна, тобто обласна ЧК) з наказом, щоб Івана Сагая трактовано як особливо важкого порушника революційної присяги до червоного прапора, а тому щоб після попереднього допиту його припроваджено під конвоем до Полтави. І якщо мене досі не відправлено туди, то тільки через відсутність залізничного сполучення, бо в наслідок недавніх військових дій усі мости висаджено в повітря. Ось чому вирішено, що моя справа буде розглянута місцевою ЧК, принаймні в теперішній момент, поки не надійдуть додаткові інструкції, якщо такі взагалі будуть.

Я слухав це все, мов якийсь кошмар, і відчував, як волосся ворухнуться в мене на голові.

То все було якесь прикрі непорозуміння, я пробував шанобливо заперечувати. Я ніколи не знав і не чув ні про який полк імени Шевченка. Я ніколи не складав будь-якої присяги. І я ніколи не був червоноармійцем. Я був тільки учень місцевої гімназії, оце й усе. Кожне в місті могло посвідчити це.

— Ви запитайте товарища Сафрановича, прошу вас, — благав я, — він виконував наказ ревкому про мій арешт, але сам казав мені, що вважає це за помилку.

Важко було дізнатися з вигляду мого допитувача, чи мої слова справили якесь враження на нього.

— Перестань вибріхуватись! — гукнув він грубо. Тоді, після довгої павзи, протягом якої він вивчав мене очима з обуреним виглядом, він покликав вартового, який чекав за дверима.

— Забери його назад до камери. А ти, парубче, гарненько собі подумай. Гляди, не будь упертий без потреби. Скоріє признання може спричинитися до пом'якшення кари, яку ти заслужив.

Коли мене приведено назад до камери, я сів пригнічено на під, і, розуміючи мій душевний стан, мої співкамерники не турбували мене запитаннями. Того вечора не було й мови про будь-яке оповідання для них.

Мій мозок працював гарячково. Як це все могло статися, допитувався я сам у себе, як могло дійти до цього жахливого обвинувачення мене в злочині, якого я не вчиняв? І чого це ще й

Полтавська ЧК домагалася припровадження мене до них? Я цілком певно пропав би, коли б опинився в Полтавській ЧК, бо ніхто, абсолютно ніхто, як я знав, ще ні разу не вийшов живий з її підвалів, чия зловісна слава вже дійшла до Драбатина, не зважаючи на висаджені в повітря мости. Мені треба буде застосувати всі мої найкращі здатності до переконування, щоб спонукати допитувача облишити його намір відпровадити мене туди. Напевне, мусить бути десь якийсь інший чоловік, з таким самим ім'ям і прізвищем, як мое, який дезертував з Червоної армії.

Ця остання думка принесла деяке полегшення мені, однак мій збуджений мозок відмовлявся перестати працювати. Я забув про все на світі, навіть про блоциці, за винятком мого клопоту. Години обернулися в роки, і вони пролітали геть довгою низкою. Сон і втома не існували для мене.

І ось раптом, немов при спалахові блискавки, я побачив ясно просту суть усієї справи, і мое серце, здавалося, замерзло в мені. Я облився з ніг до голови холодним потом. Я бачив себе вже в труні.

Це потривало кілька жажливих моментів, а тоді мій мозок знайшов вихід з мого безнадійного стану.

Ні! Все це не втрачене. Мені треба . . .

Бо попри все, мое алібі все ще було просте, ясне й без закиду. Мені треба було тільки чіплятися за нього з усіх моїх сил. То була для мене одинока надія на порятунок.

Я трохи заспокоївся й незабаром відчув, що сили мої вичерпалися докраю. Наступної миті важкий сон навалився на мене.

Тієї самої ночі моя здібність кріпко спати під гарматним обстрілом утнула зі мною препогану штуку.

Я був розбуджений удосвіта старостою камери, який енергійно розштовхував мене:

— Прокинься! Та прокинься ж бо! — вигукував він.

Найперше, що я відчув, коли до мене вернулась свідомість, був задушливий сморід паленої гуми. Я огледівся навколо. На полу вже нікого не було. Чоловіки утворювали чергу до того кутка камери під вікном, до якого вони звичайно бували змушені ходити, коли треба було віддати свою найменшу данину природі вночі, бо затемна в коридорі не було вартового, щоб повести в'язня до тієї маленької установи в дворі, назвати яку вбиральнею, — було б виказати їй незаслужену честь, а в камері не було нічого напихвати, що могло б її хоч якось заступити. Можливо, що то був тільки мудрий запобіжний засіб, щоб унеможливити втечу з холодної вночі. Слухаючись наказу старости, я й собі приєднався до тієї черги, щоб зробити й мій внесок у спільну справу гасіння моїх палаючих підтяжок (чи, як дехто їх називає, шлейок). Одинокі води до нашого розпорядження задля цієї пожежницької роботи були наші власні.

Свічка, як вони мені пояснили, мабуть, упала додола з кілочка просто на мої підтяжки, котрі, з моїми штаньми, я звичайно клав на ніч у голови полу замість відсутньої подушки, і вони зайнялися. Я мав щастя, що вогонь тільки злегка пошкодив мої штани. Мої товариші дивувалися, як я міг собі спати, коли вогонь був на віддалі всього кількох сантиметрів від мого тім'я. В цьому місці я мало не почав розповідати їм про те, як я недавнечко спав у Києві під гарматним обстрілом, але, слава Богу, якось учасно отямився. Ні, краще нехай вони не знають про цю подію, сказав я сам до себе.

Це було жахливе переживання. Задушливий сморід стояв у камері цілий ранок. Мої штани були огидно мокрі. Як тільки вартовий одімкнув камеру задля ранкового чаю з сушеного малинового листа, я позбирав жалюгідні рештки моїх підтяжок і виніс їх геть до вбиральні.

Іншим наслідком цієї нічної пригоди було те, що я ввійшов того дня в кімнату допитів робітничо-селянської міліції (офіційна назва советської поліції), держачись за свої штани руками.

Допит того дня, як і наступного, не приніс нічого нового. Мій допитувач кричав на мене, тупав ногами, тримав мене під цівкою свого пістолу, загрожуючи застрелити мене, «як собаку», але даремно. Моє алібі було непохитне. Був, без ніякого сумніву, — доводив я йому своє без упину, — хтось інший з тим самим ім'ям і прізвищем, що, може, й дезертував з полку імени Шевченка Червоної армії. Тільки ніхто не знав, де той хтось є. А я був учень, і моє місце було в школі, а не у в'язниці. Я пропускаю мої лекції, триманий не знати за віщо під замком.

На четвертому допиті мій мучитель раптом зійшов з своїх позицій. Я був вільний і міг собі йти, куди хочу, заявив він мені без жодних пояснень, і я не мав ніякої охоти якихось пояснень домагатися. Віко труни, в якій я вже лежав, раптом піднеслося наді мною. Я був вільний! Я був знов серед живих!

Оскільки я не мав з собою ніяких речей, то не було й ніякого приводу для мене зайти ще раз до камери, щоб бодай побажати всього кращого всім добрим людям, які там залишалися. Тож вартовий провів мене просто до виходу. На вулиці я почимчував найкоротшою дорогою до свого помешкання.

Мені довелося стримувати свої швидкі ноги через штани, які я мав буквально нести в руках, а це було дуже незручно, бо на мені була моя довга шинеля. Йдучи, я підраховував, скільки днів я провів під арештом. Сума виявилася якраз рівна з числом днів, які я недавно провів у Києві. Випадковий збіг? Можливо. Одне проте було ясне: я знав, що дістав належну мені кару за дезертирство з Української армії, парадоксально, з рук її залятого ворога.

Моє неймовірне щастя полягало в тому, що назва полку, до

якого я вступив був на станції Прядка і з якого я дезертував кілька годин пізніше в Києві, була така, що не викликала ніяких підозр. Обидва ворожі табори, кожен з своїх власних спонук, шанували пам'ять найбільшого українського поета. Я був би ніколи не дізнався назви того полку, коли б мій допитувач не сказав мені її. Алеж той полк міг би, дуже ймовірно, бути названий Запорозьким, або Полуботківським, або імени Мазеїти. Особливо останній, як найбільш уславлений антиросійський гетьман, був дуже популярний серед українського війська. І коли б то було так, то мій допитувач по самій назві полку був би легко дізнався, з якої армії я дезертував. У тому разі після мого арешту я вже не вийшов би живий з ЧК, і ця історія тоді ніколи не була б написана.

Коли я обмірковував усе це, одна думка почала жевріти невиразно в моїй свідомості: що, як здається, людина дістає відплату ще в цьому житті за свої добрі і злі вчинки.

Тепер, багато років пізніше, коли я пишу ці рядки, я знаю вже достеменно, що я дістав своє покарання за мої прогріхи у попередньому житті.

Якийсь скептик, дуже ймовірно, міг би мене при цій нагоді запитати:

— А як з вашими підтяжками? За віщо зазнали ви саме цієї втрати?

Признаюся, що я не знаю. За сім срібних монет? Я не міг би тоді купити нової пари підтяжок за них, як і за будь-яку суму грошей. Вони просто зникли з ринку на кілька років. Я навіть і не пробував. Я знайшов старий шкіряний поясок на дні моєї добре потріпаной валізи і негайно ж підперезав ним свої штани, з великою полегшею, я б сказав. І той поясок послужив мені добре, справді.

Яких півдесятка років пізніше, коли підтяжки були знов на полицях крамниць, та ще й не дорого, я купив собі пару і спробував носити їх. Але вони не сподобалися мені вже тоді. Мабуть, я надто звик був уже до свого пояска. Тож я й досі не ношу їх. Сьогодні, коли я вже давно переступив межу, за якою залишається молодість, моя талія все ще по юнацькому тонка. І мені здається, що мій поясок мав децю до діла з цим.

Отже, чи була то втрата? Я думаю, — ні.

VI

Пророцтво нашого молодого вчителя, українця і патріота, з яким я разом тікав з Драбатина напередодні захоплення його Червоною армією, справдилося тільки частково, бо він не повернувся до нашого міста вже ніколи.

Я повернувся, як уже знає читач, але за зовсім інших обста-

вин ніж ті, які він з такою впевненістю мені змальовував. Було мало надій на скорий поворот української влади. Українська республіканська армія відступила під натиском переважаючих сил ворога далеко за Дніпро. Невеличка, але дисциплінована, відступала вона в повному порядку, без паніки, зводячи з ворогом ар'єргардні бої в стратегічних пунктах, щоб виграти час для спішної евакуації з Києва Директорії (як звався республіканський уряд післягетьманського періоду) та інших урядових установ у найдалший північно-західній кут тієї частини України, що належала раніше до Російської імперії. Там вона спинилася й завзято боронила останній клапоть рідної землі, маючи в своєму запіллі союзну Українську Галицьку Армію, що вела з перемінним успіхом бої проти польських легіонів за недоторканість території Західно-Української Народньої Республіки, яка створилася в листопаді 1918 року з колишніх українських земель під Австро-Угорщиною.

Обидві українські республіки проголосили, що «Однині воедино зливаються одірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина та Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна» на великій всенаціональній маніфестації в Києві 22 січня 1919 року, що було найбільшою й найрадіснішою подією за післягетьманського республіканського періоду. Однак за браком часу через невпинні воєнні дії провести повне злиття не було змоги і в об'єднаній відтоді державі ще фактично діяли два уряди і два війська.

Якимись таємничими дорогами до Драбатина доходили чутки, що Українська армія ще бореться, що український уряд ще посідає якийсь клапоть української землі. Як певні були ці чутки, ми не знали.

Територія, до якої звузилась тепер Українська Народня Республіка, все ще була не менша за деякі суверенні європейські держави, як, наприклад, Бельгія чи Голляндія, але в порівнянні з велетенськими просторами Російської імперії то була справді мізерна територіяльна одиниця. Не будши спроможні силою здобути її, більшовики, вірні своїй настанові подавляли противника всіма можливими засобами, намагалися знищити її морально, своєю пропагандою. Щодо цього вони були завжди майстри. На мотив популярного тоді «Яблучка» був створений нехитрий текст, і ми чули від матросів у Драбатині, як вони меланхолійно, відповідно до мелодії, виспівували:

*Украинская-та Директорія,
Да где же твоя-та територія?*

Але протилежно до більшовицького задуму, для нас у Драбатині ця немудра пісенька була вісткою, що уряд нашої республіки, хоч і в трудних обставинах і на обмеженій території, але

все ще існує і бореться. Ця вістка нас несказанно підбадьорювала.

Навчання в гімназії вже йшло, і я подбав про те, щоб моя перша поява в класі після виходу з холодної сталася якомога непомітно. Проте я ловив на собі цікаві погляди і мені було ясно, що вони знали про мое ув'язнення. Дехто з них пробував допитуватися подробиць, але я або відмовчувався, або збувався короткими реченнями, що, мовляв, сталася була помилка, і що все тепер гаразд.

Викладання в нашій школі все ще велося російською мовою з уваги на національний склад учителів, і тільки в двох молодших класах запроваджено було, ще за гетьмана, українську мову, як обов'язковий предмет. Її викладав один учитель середнього віку, про якого ми навіть і не догадувалися раніше, що він українець і знає українську мову.

В гімназії нашій переважно вчилися українські діти. В нашій класі на 40 учнів (як не рахувати п'ятох євреїв) було тільки троє росіян: Тукалов, Смірнов і Іваненко. Дійсні росіяни були тільки перші двоє. Тукалов був син агронома, який під час війни переїхав до нашого міста з Новозибкова в теперішній Білорусі, а батько Смірнова, начальник залізничної станції, майже одночасно з Тукаловим перевівся до Дробратина десь з-під Москви. Іваненко ж був сином поміщика нашого повіту, мабуть, з української козацької старшини часів Гетьманщини 17-18 століття, як можна було б виснувати з його прізвища і дворянського стану та маєтності. Але ми не розпитували його про генеалогію його родини. Він хоч і вчився з нами, але тримався осторонь від селянських і міщанських синів. Після лютневого перевороту в Росії 1917 року він ще більше відчужився від нас, відчуваючи нашу ворожість до нього, як до представника зненавидженого поміщництва. Йому не лишилося нічого, як тільки зблизитися з Тукаловим і Смірновим, до яких ми теж ставилися вороже, як до росіян. Ми майже всі захопилися українським рухом з самого моменту його виникнення в 1917 році. Рух цей з могутньою силою розгортався по всій нашій країні. В Іваненкові ми вбачали «презренного малороса»; ми були певні, що він не може не бути прихильником великої, єдинонеділимой Росії і розглядали всю трійку як суцільну групу росіян, з якою в нас велися безупинні суперечки на національній темі.

Найзавзятішим нашим противником з-поміж цієї групи був Смірнов. Був це стрижений йоржиком, карокий, косенький, опецькуватий хлопець, єдиний з усіх нас, хто носив синій гімназіальний мундир з рядом великих посріблених гудзиків від стоячого коміра вниз здовж суцільного борта. Він, як і Тукалов, говорив тією гарною, справжньою російською мовою, яка українцям, що вивчають її з книжок і вимовляють з непомітним для

самих себе важким українським акцентом, здається неприємно «кацапською». Він був дуже охайний, його книжки й зошити були завжди в чепурних обгортках. Наш викладач «русской словесности» одного разу знайшов на обгортці його зошита для домашніх вправ таку старанно виведену рівненькими літерами цитату:

*О великий, могучий,
правдивый и свободный
русский язык!*

И. С. Тургенев.

Цією цитатою довелось й нам усім з його наказу прикрасити наші зошити, що ми зробили з великою неохотою. Панегірик російській мові здавався нам перебільшеним. Зрештою, була це чужа мова для нас, і вивчати її було нелегко.

Наш директор, Митрофан Іванович, за всякої нагоди ставив нам Смірнова і його патріотичну родину за приклад. Одного похмурого дня ми спостерігали з вікна нашої класи на другому поверсі невеличку патріотичну маніфестацію з портретом царя, іконами й корогвами, як вона місила ногами грязюку на брудному брукові нашої вулиці. В першому ряду, за іконами, без шапки й з надхненним виглядом ішов наш директор. Одну з ікон ніс наш Юра Смірнов. Невеличка юрба, порівнявшись з гімназією, почала нескладно горлати «Боже, царя храни». Як ми дізналися пізніше, демонстрацію влаштували кілька драбатинських чорносотенців з нагоди здобуття російською армією австрійської довго оборонюваної фортеці Перемишля. Наступного дня Митрофан Іванович зайняв цілу лекцію поза розкладом своєю високопатріотичною доповіддю в якій він вихваляв Смірнова й його родину, що в повному складі брала участь у демонстрації, як приклад відданости «*Вѣрѣ, Царю и Отечеству*».

Коли незабаром після того царський «незыблемый» трон захитався і впав, Смірнов принішк і довго ходив з ображеною розгубленою міною. Потім він оговтався і став зачіпати «самостінкоф», і це з його вуст переважно ми чули, вимовлювані з його кумедним московським акцентом, глузливі з української мови утвори свідомих малоросів і єдинонеділимців, як «самопер попер до мордописа» чи «залізяку на пузяку геп», якщо обмежитися лише тими, які папір терпить. У наслідок доходило до справжніх бійок, у яких задержувата кирпочка малосінського Смірнового носика під чорним йоржиком не раз бувала роз'юшена до крові.

Тукалов, як син ліберальних батьків, тримався дещо осторонь від цієї бучі, а ще менше брав у ній участь Іваненко.

Був то високий білявий хлопчина, дещо млявий. Він нікого не зачіпав і держався з скромною гідністю. Ніколи він не носив

гімназіяльного мундира, як Смірнов або Каган, син місцевого купця, який іноді одягав мундир в урочистих випадках. Іваненко носив звичайну сіру буденну гімназіяльну уніформу, як і решта нас, чії батьки й мріяли не могли справляти своїм дітям дорогий синій мундир. Тож і з вигляду він нічим не відрізнявся від нас. А проте ми його не любили.

Було, мабуть, у цій нашій нелюбові, яку ми йому виказували, дещо з нашого небажання, щоб хтось часом не подумав, що я чи хто інший «підлизується» до цього багатого панича, сина впливового в повіті батька. Не обійшлося й без заздрости. Чималенько з нас ходили до гімназії пішки щодня з села, за кілька верстов. І коли вони в осінню чи весняну сльоту ледве тягли за собою ноги з налиплюю до них важкою грязюкою, Іваненко з своїм меншим братом підлітали до школи гарним кабріолетом, якого вихорем несла пара баских коней, з хвацьким кучером на передку, і неодмінно в супроводі гувернера, молодого, гарного з вигляду чоловіка, який і жив у маєтку Іваненків, кілька верстов від Драбатина, і про якого в місті злословили, що він наставляє роги батькові своїх учнів. Іноді ми бачили на тому кабріолеті також і їхню матір, високу розчепурену пані в капелюхові з пером, у хутрах, так далеко від простих селянок і міщанок, наших матерів. Ми знали з коліски зовсім іншу, сувору школу життя, і коли ми дісталися до цієї школи, то часто тільки в наслідок довгих умовлянь наших батьків сільською вчителькою в народній школі, що гріх би було цього хлопця з його здібностями чи цю талановиту дівчину залишити без дальшої науки. І ми не могли не дивитися часто звисока на цього зніженого, пещеного панича, який і з кабріолетом, і з гувернером, а успіхи в науках виказував посередні, і тільки й умів добре ганяти м'яча на футбольному полі та чудово бігав на ковзанці, яку влаштувано взимку в гімназіяльному дворі, виписуючи на її чистому льоду складні фігури своїми дорогими ковзанами, про які ми й мріяли не могли.

І так, із самого початку, між ним і нами була весь час невидима глуха стіна. Коли ж після нашого неофітського навернення на українство він залишився в російському таборі, ворожість наша до нього ще дужче загострилася, як до зрадника-малороса, і ця ворожість часами набирала brutальних форм.

Коли б ми могли тоді уявити собі український народ як одно ціле, складене з різних клас, що одна одну доповнюють, а не тільки в основному селянство й інтелігенцію селянського походження, то може б ми здобулися тоді на досить такту, щоб і Іваненко відчув у собі нащадка славних козацьких предків і став би вірним сином України. Але ми були повні передсудів і забобонів свого часу і в нашій заїлості завдавали хлопцеві багато не-

заслужених образ. Ми самі відштовхнули його й зробили росіянином.

Так думаю я тепер, а тоді так не думав і поведився з ним з нарочитою, нічим з його боку не спровокованою грубістю, що межувала з хамством. Тим я збудив у ньому справжню, заслужену, я б сказав тепер, ненависть до себе, про що мені довелося дізнатися трохи пізніше.

Іваненко, хоч як йому було важко з нами, все ж тримався школи і тільки після останньої червоної навали десь зник. Можливо, як ми думали, вся його родина разом з ним кудись утекла, бо його батькові, що був за гетьмана губерніяльним старостою, від червоних нічого, крім розстрілу, не доводилося чекати.

Коли я вийшов з холодної, червона частина, вояки якої, між іншим, мене туди з наказу ревкому були запровадили, вже відійшла з міста. Крім ревкому, в Драбатині лишалася ще тільки команда матросів, для охорони ревкому та деяких інших спеціальних завдань. Після відходу фронтової частини місто знов набрало буденного вигляду, і ми поволі почали звикати до нових порядків, наскільки до них узагалі можна було звикнути.

У нашій школі справжнього навчання вже не було, а лекції перетворилися в розмови й диспути з учителями. Домашніх завдань нам більше не давали. Наша неспожита енергія шукала виходу, і ми знов узялися за готування п'єси, що його ми розпочали були ще за української влади.

Порадив її нам один освічений громадянин, який з'явився в нашому місті не так давно, за другого періоду Української Народньої Республіки. Він рекомендувався Орловським. З своєю симпатичною дружиною й донькою років чотирнадцяти, яка вступила до драбатинської дівочої гімназії, оселився він у невеличкому найнятому дімку за Ярмарковим майданом, недалеко від лікарні. Він брав собі близько до серця наше національне усвідомлення й час від часу, не менше як раз на тиждень, улаштував у своєму домі для вибраних з нас, дівчат і хлопців, маленькі вечірки, на яких ми приривчалися до того, що українська мова зовсім добра для вжитку серед освічених людей. В його домі всі, без винятку, члени його родини й запрошені гості платили фант за кожне ненароком вимовлене російське слово. Так було в нього заведено. І це нам подобалося.

На тих вечірках, на які ми радо ходили, ми деклямували вірші українських поетів або читали вголос уривки з українських прозових творів, при чому наш ласкавий господар давав нам цінні вказівки щодо інтонації, дикції тощо.

Не знаю я, з чого жив пан Орловський, але жив він небагато. Симпатична пані Орловська завжди напувала нас малиновим чаєм, бо іншого не було, з сахариною, замість відсутнього цукру. Потім улаштовувалися різні сальонові гри й розваги, як фанти

тощо, велика новина для нас, вирослих здебільшого під селянською стріхою. Від того ми переходили до деклямації й читання вголос. У чепурній маленькій кімнатці, в якій вони нас приймали, ставало тісно після нашого приходу, але ми почували себе там невимушено й весело. На тих вечірках наші хлопці й дівчата призвичаювалися до гарних манер і поведження в доброму товаристві і позбувалися мужикуватої неотесаности, винесеної з села.

Одного разу пан Орловський, лагідного вигляду чоловік середніх літ, з м'якими рисами обличчя і бородавкою на щоці коло носа, запитав:

— А чому б нам, мої молоді пані й панове, не спробувати своїх сил у невеличкій, бодай, театральній постановці?

— Де? — запитала Ліда Кухар. У Драбатині не було жодного приміщення з сценою для театральних вистав.

— Та хоч би на маленькій сцені актової залі у хлоп'ячій гімназії.

— На це треба дозволу нашого директора, — озвався Сава Чухрай. — А ви ж знаєте, як він не любить усього українського.

— Я це беру на себе, — спокійно сказав пан Орловський.

Дівчата заплескали в долоні, і ми, хлопці, приєдналися до них. Думка ця нам надзвичайно сподобалася. Пан Орловський негайно ж зачитав нам цю коротеньку річ. То була п'єска Володимира Самійленка «У Гайхан Бея».

Дія цієї невеличкої, дотепної й легкої до постановки речі відбувається на вигаданому острові, провінції великого царства, але глядач бачить, що автор її їдко висміює самодержавство російського типу, сваволю й хабарництво російської адміністрації, її страх перед революцією. Ми захопилися готуванням цієї вистави ще й надто тому, що в ній ми вбачали найбільший досі наш виклик директорові гімназії, запеклому монархістові й єдиногосподарцеві.

Ми негайно ж розподілили ролі й почали робити проби. Режисуру перебрав на себе пан Орловський. Наші проби ми провадили в одному з класних приміщень нашої гімназії при зачинених дверях. Орловський захоплювався готуванням п'єси. Але це готування перервав прихід червоної влади, після чого і нашим вечіркам у Орловських прийшов кінець. Поперше, всякі збори без дозволу ревкому були заборонені; подруге, Орловський мав поважні підстави побсюватися арешту. Коли ми відновили готування п'єси, я запропонував, що візьму на себе обов'язки режисера і на першій же репетиції продемонстрував Орловському своє вміння. Розуміючи, що з уваги на безпеку його самого й родини йому треба було відмовитися від дальшого готування вистави, він дав мені кілька додаткових вказівок і з жалем розпрощався з нами, потиснувши кожному й кожній руку й побіцьявши, що прийде на виставу.

Але на виставі ми його не бачили, і потім я довідався, що він виїхав кудись раптово з усією родиною, зник безслідно і таємничо так само, як і появився був у Драбатині.

Мені припало грати в п'єсі ролю правителя Норд-Остії — Гайхан Бея. Після мого близького знайомства з театром у Любгороді попереднього літа я мав уже, як мені здавалося, чималий досвід у театральній справі. Подобалася мені й моя роля. І я з надзвичайним захопленням узявся за готування п'єси. Мені, як і іншим, і в гадку не приходило, що в тих незвичайних обставинах, в яких ми жили, постановка тієї п'єси на сцені була актом величезної зухвалості і що вона могла коштувати життя кільком з нас, а передусім мені.

Перед виставою я, мавши деякий хист і набачившись у Любгороді, як це робилося, гримував акторів, клеїв бакенбарди й вусики, кому було треба. А сам, у бутафорських еполетах, аксельбантах та інших аксесуарах, як на портретах російських царів, з наклеєними баками, вийшов так подібний до Александра II (чого я й хотів), що наш директор, зайшовши в кімнату за сценою перед виставою поглянути на все своїм оком господаря школи, просто охнув, як побачив мене перед дзеркалом у позі, яку я зімітував з портрета царя-освободителя, що ще так недавно прикрашав у числі інших стіни нашої актової залі.

— *Паслушай, Сарай!* — (Наш директор, тільки він один з усіх учителів, називав нас на «ти»). — *Не шуті! Ані все п'яни. Єцьо застрелят, чево добраво.*

Ми провадили готування п'єси в найбільшій таємниці від шкільного начальства й директор не мав найменшої уяви про її зміст. Тепер, з наших убрань і гримів, він уявив собі, мабуть, відповідно до своєї повсякчасної настанови, що ми виставляли щось «вірнопіддане», і щиро збентежився за наслідки того для нас і для нього самого.

— Нічого, Митрофане Івановичу, — відповів я йому по-українському, хоч і знав, що він того страх не любив, — якось воно буде.

Після цього непереконливого запевнення Митрофанові Івановичу не лишилося нічого іншого, як тільки піти собі, крутячи непорозуміло головою.

В ревномі теж нічого не знали, про що саме буде мова в тій виставі, на яку вони, натурально, притетюрилися тепер in corpore.

Серед них був і Голій, а його саме нам найдужче було й треба. Справа в тому, що до мого гротескового царського мундира за режисерським, тобто моїм, задумом, бракувало ще шаблі й острогів, а моему прем'єр-міністрові кортика (хоч сьогодні я не зовсім певний, чи справді кортик належить до убору високого державного мужа). Усе це було в матросів, але ми вирішили, що найкраще нам звернутися до них через Голія. Як не як, а він усе

таки був свій. Тож, побачивши крізь дірочку в завісі, що він уже був у залі, ми послали до нього на дипломатичні переговори незайнятого в п'єсі колегу.

Він увійшов до нас за сцену з трьома братішками, які несли в руках потрібну нам зброю і варто було спостерігати, як за першого ж їхнього погляду на мене й на прем'єр-міністра їхні веселі ухмилки немов вітром змело. Обличчя їхні враз похмурніли, вони спинилися, остовпіло, коло самих дверей, а в декотрих з них права рука вже почала машинально намацувати кобури. Петро Голій зблід. Непевними кроками направився він до мене, цідячи крізь зуби:

— Я не знаю, Іване, що це все означає... Що ви собі задумали...

Він просто не знав, що й думати. Я поспішив йому на поміч. Російською мовою, щоб мене зрозуміли й братішки, я сказав:

— Це не те, що ви всі думаєте. Це сатира, насміх з проклятого царського ладу.

Вони повеселіли.

— Ось побачите, — сказав я, підбадьорений, — як ви всі будете реготатись.

Тоді вони підступили до нас, з цікавістю розглядаючи наші убрання й грім, відпускаючи такі не до друку коментарі, що зовсім засоромили наших дівчат. Видно було навіть під гримом, як вони густо червоніли.

— А все таки, — сказав Голій, — я боюсь. Ти не знаєш, Іване, Берґавінова.

Матроси, певне, добре його знали. Вони споважніли і, представши коментувати, дивилися на мене, що я скажу. Але що я мав казати?

— Зараз уже пізно щось міняти. Відступу вже нема. Було б іше гірше, якби ми відмінили виставу. Це викликало б такі підозріння, що розплутувати їх довелося б довго. То ж ідіть собі, бо ми зараз починаємо.

Вони помогли мені одягти шаблю та примотувати остроги й пішли. Пролунав третій дзвоник.

Ми вже були на сцені, і я, поки влягався гармидер у залі, крізь дірочку в завісі обвів очима перший, найкраще освітлений ряд. Посередині його сидів Берґавінов, голова Драбати́нського ревкому, у кожанці й шкіряному картузі, поруч з ним Саша Чорний, його заступник, у матроській уніформі, а коло нього Петро Голій у своїй гімназіяльній шинелі. Він щось шепотів заклопотано на вухо Чорному, прикриваючи свій рот зігнутою човником долонею.

По другій стороні, поруч з головою ревкому, тобто Берґавіновим, сидів, мов на голках, наш директор, докладаючи великих зусиль, щоб зберігати на обличчі звичайну свою вельми поваж-

ну міну. Але це йому зле вдавалося. Помітно було, що він був не в жарт затривожений. Поруч його й далі в тому ж ряді сиділи наші вчителі, а з другого боку, за Голієм, матроси.

Я махнув рукою колезі за лаштунками, щоб підіймав завісу, і ми почали.

Коли в своїх перших монологах і репліках самодержавний деспот на сцені виклав усе своє самовпевнене самодурство, у залі запанувала насторожена тиша. Публіка ще не зрозуміла, до чого йдеться, і бачила тільки наше зарозуміле зухвальство. Показувати монарха в такий час! Та ще й в актовій залі буржуазної школи.

Ми знали свої ролі і дуже скоро освоїлися на сцені. Мене цілком захопила гра, і я не бачив, що діялося в партері. Але колега на завісі крізь отвір між лаштунками не зводив очей з Бергавінова. Він був свідком моєї розмови з Голієм у присутності матросів і вважав за безпечніше бути щохвилини готовим у разі чого негайно дати завісу. Пізніше він оповідав мені, що Бергавінов, мабуть, не розуміючи всього, що говорилося на сцені українською мовою, спочатку тупо сидів, утягнувши голову в плечі, і тільки пласке обличчя його раз-у-раз викривляла судома та божевільні очі більше, ніж звичайно, світилися злобою. Але дедалі більше його почало розбирати, і він вихилився на своєму стільці вперед, немов готуючись до скоку. Коли ж дійшло до сцени, де самодержець лупить «по мордасам» покірних підданців, він засовався, схопився за свою кобуру й почав її розстібати. У цей момент його схопив за руку Саша Чорний. Відбулася коротка боротьба з деякою метушнею, наш директор і дехто з ближчих до нього вчителів посхоплювалися з місць, матроси зашикали, вимагаючи тиші, Бергавінов борюкався, харчав — *«Пусті, мать, мать, мать...»*, — але в Сашиних ручищах, мов у лещатах, мусів скоро затихнути, тільки лице його більше, ніж звичайно, сіпалося від нервового тугу.

Хоч як ми були захоплені грою, я і Ліда Кухар, що грала царю й була в той момент якраз на сцені, але коли в першому ряді залі здійнявся увесь той гармидер, ми негайно забули про свої ролі. Якраз тоді, як Бергавінов захарчав і затріщали стільці під ним і під важким Сашею, я запаливав цигарку. Правду сказати, цигарки зовсім не вимагалося по ходу п'єси, але я замовив пачку цигарок на сцену, щоб не проминути зручної нагоди попихкати тютюновим димом, хизуючись, перед самою пикою нашого грізного директора, який зробив собі спорт із того, щоб ловити нас вечорами на Переяславській із цигарками в зубах. Але коли я побачив немигаючі безбарвні очі Бергавінова з шаленою ненавистю втуплені в мене, я встромив собі цигарку запаленим кінцем у рот, а потім, у ще більшому замішанні, повернув її як належало і, остуджуючи собі облечені губи, так дмухнув у мунд-

штук, що тютюн фонтаном вилетів з гільзи, і це викликало навіть короткий смішок у кінці залі. Там нічого не знали про те, що діється в першому ряді. Ліда схопилася з кушетки, на якій їй належало розніжено напівлежати, і вже готова була тікати за лаштунки, але не спроможна була відвести очей від Бергавінова й Саші, що якраз борюкалися в той момент. Наш колеґа на завісі теж до того розгубився, що як оповідав потім, з усієї сили тягнув за мотузку, але не за ту, що було треба, й ніяк не міг зрозуміти, чого це завіса не йде.

На щастя, скандал скоро вщух. Але ми, актори, від великого збентеження зовсім позабували свої ролі й на пару хвилин утратили дар мови, тож наш довготелесий, завжди під машинку стриженений суфлер Гайовий, що переживав наші ролі ще дужче за нас, аж вилазив з будки, не знаючи, що діється за його спиною в залі, і не можучи зрозуміти, чого це ми раптом поглухли, і подавав нашу чергову репліку так голосно, що її чули в задніх рядах і там знову зареготалися, а якийсь каверзник звідти на всю залю гукнув:

— Ну говоріть уже, чого ж понімили?

Нарешті ми з Лідою таки отямилися й вистава пішла далі. Закінчилася вона перемогою революції. Всеволодний самодур обертається в жалюгідного боягуза і з переляку лізе під стіл.

Публіка нагородила нас рясними оплесками. Довелось двічі виходити на сцену. Бергавінов, Саша й матроси упхалися до нас у кімнату, де ми вже почали роздягатись, і потискали артистам руки. Матроси пробували потискати наших артисток, але Саша їх зупинив. Він підійшов до мене:

— *Маладец!* — громогласно вигукнув він і так гепнув мене своєю важкою клішнею по плечі, що я аж угнувся.

Драбатинський самодержець — сутулий, із довгими руками до колін — теж підступив до мене, покультуючи на своїх коротких кривих ногах:

— *Ну, счастье твайо,* — проварнякав він, скалячи до мене свої гнілі зуби, — *не вступиь Саша, бить би тебе, дьяволу, уже в штабе Духоніна.*

Я зщулився. Духонін, як казали, був білий російський генерал, якого більшовики розстріляли з усім його штабом ще в перші дні їхньої боротьби за владу в Росії. В роки червоного терору, поки існувала ЧК, коли розстріли були повсюдним і повсякденним явищем, вислів «у штаб Духоніна», не без катівського гумору залюбки вживаний обвішаними зброєю більшовиками, був рівнозначний з «на той світ», а в тоні наказу — «*Атправь ево в штаб Духоніна!*» — було те саме, що й «відведи його кудись набік і розстрілай».

Я був уже без шаблі й острогів, які матроси допильнували, щоб повернув їм негайно, але ще в своєму бутафорському мун-

дирі. Сидячи перед дзеркалом, я змивав смальцем грим з обличчя і в дзеркало побачив, як довга рука Бергавінова простягається до мого плеча. Але не для панібратського поплескування в стилі Саші. Голова ревкому уп'яв свої нерухомі очі в мої еполети. Він не міг їх бачити! Швидким вправним рухом схопив він найближчий до нього еполет, рвонув його, кинув на підлогу, наступив його чоботом і зайшовся тихим шелестким сміхом. Від того сміху в мене побігли мурашки по спині.

Але загалом і в цілому, як висловлюються присяжні оратори, вистава пройшла добре й скінчилася непогано.

Моя участь у ній принесла мені величезну популярність серед моїх товаришів, і це мало своїм несподіваним наслідком те, що коли ревкому, згідно з своєю більшовицькою настановою повертати суспільство догори ногами, виставив домагання, якого адміністрація гімназії не сміла відкинути, щоб у т. зв. «учительський совет» було введено одного представника й від учеництва, то на цей «пост» майже одногосно обрано мене.

По обранні я мало не лопнув, так мене розпирала гордість. Але коли директор, через нашого сторожа, закликав мене на перше ж чергове засідання вчительської ради, я не знав, куди діватися під холодними поглядами моїх учителів, що сиділи навколо довгого, критого зеленим сукном столу в учительській, до якої раніше не сміла ступати й нога гімназиста. Ще коло самих дверей я мало не заорав носом по підлозі, бо зачепився в своїй незграбності за чобіт Андрія, нашого шкільного дворового робітника, теж з наказу ревкому введеного в учительську раду «від пролетаріяту гімназії». Він сидів у напруженій шанобливій позі між дверима і шафою, з картузом у руках, і тільки зрідка догідливо покашлював. Трохи покрутившись безпомічно, я побачив у дальньому кутку за шафою порожній стілець. До нього я й скерував свої непевні кроки, почуваючи себе, мов на хвилях розбурханого моря, як до затишної гавані порятунку.

На тому стільці, напівсховавшись за великою чорною шафою, я й просидів усі засідання, цілком свідомий своєї блазенської ролі й не подаючи ніяких ознак життя, аж поки до мене не зверталися (як і до Андрія), коли треба було підіймати руку в голосуванні, і весь час згоряючи від сорому.

(Далі буде)

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ПАВЛО ЧЕРНОВ: ЩО ЧИТАЮТЬ У НАС НА УКРАЇНІ?

Впродовж останніх одного-двох років появилися в радянських публікаціях нові матеріали про пресу та книжки в СРСР і зокрема на Україні. В цій статті автор обмежить свій огляд двома категоріями журналів та газет — всесоюзних та республіканських. При іншій нагоді автор має надію зайнятися обласною пресою, в якій зайшли за 1962-1963 рр. великі зміни після проведеної «реформи», а також і поширенням книжок.

В цьому огляді багато уваги присвячується російськомовній пресі. Це необхідно робити, бо, якщо розглядати пресову і книжкову статистику УРСР ізольовано від «всесоюзної», є небезпека фальшивої перспективи. В УРСР, як би не було, в більшості появляються видання українськомовні, і якщо ви не пам'ятаєте, що в тій же УРСР розповсюджують значно більше «центральных» журналів та газет, у вас могло б скластися враження, що на Україні ми все таки живемо не в цілком поганій ситуації. На жаль, так не є.

Головним завданням нашого дослідження є виявити факт, що українськомовна періодика є фактично менш остаточною періодикою в УРСР. Маємо надію, що в цій статті ми зможемо показати деякі з факторів, які спричинюють саме такий стан речей, що російськомовні — московські та київські — видання, разом узяті, розходяться в УРСР в більшій кількості, ніж українські.

Найзнаменнішою прикметою пресової справи в СРСР за останні роки є феноменальний зріст тиражів центральних російських газет та журналів. Правда, навіть найвищі тиражі, досягнуті в Москві, поступаються досягненням масових тиражів в Англії чи США. В Англії, наприклад, друкуються щоденники з тиражем 3-4 мільйони примірників, а недільні газети досягають 8 мільйонів; у США є ряд тижневиків з одноразовим тиражем 5-10 мільйонів примірників, а місячник «Рідерс Дайджест» друкує щось понад 15 мільйонів. Таких тиражів в СРСР немає, але є всі підстави вважати, що теперішні радянські «рекорди» не втримаються надто довго. Щодо змагання з західними державами СРСР у цій ділянці ще довго пастиме задніх. «Правда» та «Известия» друкувалися 1962 тиражем понад 6 млн — перша, а понад 5 млн — друга. Шестимільйоновим тиражем появляється «Пионерская правда», яка 1960 мала ще 3,8 млн примірників. Дуже великим успіхом втішається тижневик «Экономическая газета» (1960 — 200 тис. примірників), який 1961 мав тільки постійних передплат-

нижків 188 тис., 1962 — 230 тис., 1963 — 387 тис. «Сельская жизнь» є, здається, найбільш успішною з-поміж «всесоюзних» газет: весь її тираж становив 1960 540 тис. примірників, а цього року тільки самих передплатників газета має 2,285 млн.

Однак є всесоюзні газети, яким чомусь не ведеться: важко сказати, чи з браку паперу, чи з незацікавлености читача. Так «Литературная газета» втратила в 1962 році 20 тисяч читачів (в 1961 році вона мала їх 620 тис., а ще більше в 1960 році). А «Комсомольская правда» вже третій рік залишається на рівні 1960 року — 3,4 млн примірників. Катастрофічно склалася доля найбільше «сталіністської» з-поміж газет — «Литература и жизнь», яку 1958 створив ЦК КПРС у противагу лібералізуючій «Литературной газете». З запланованого на початку тиражу у висоті 500 тис. примірників нічого не вийшло. Газета мала 140 тис. примірників у 1960 році, 60-70 тис. — за роки 1961 та 1962. На її місце з січня цього року появляється «Литературная Россия», яка дуже енергійно «піклується» долею української літератури в цілому, а її поширенням за кордоном зокрема. Її тираж нам покищо не відомий.

В цілому, всесоюзні газети виходили тиражем 25 млн 881 тис. — 1961, 31 млн. 75 тис. — 1962. В той же час всі «республіканські» газети мали відповідно 13 млн 870 тис. (1961) і 14 млн 430 тис. (1962). Перші зросли за один рік на більше, ніж 5 мільйонів, другі — тільки на 560 тисяч. У відсотках одноразовий тираж всесоюзних газет збільшився в порівнянні з 1961 на 20%, а в порівнянні з 1958 — на 64%. Республіканські газети зросли відповідно на 4% і 36%.

Коментарі, як то кажуть, зайві.

Треба ще пам'ятати, що серед республіканських газет є цілий ряд російськомовних. Який є зріст неросійських республіканських газет, не відомо.

1963 рік почався серйозним зростом тиражів російських масових журналів, при якому зріст видань українських виглядає просто смішним. Так «Работница» одним махом додала собі 1,5 млн читачів, «Крестьянка» — 1 млн; тепер перша має тираж 4 млн примірників, друга — 4,2 млн. Появився цілий ряд «мільйонерів» — серед них молодіжна «Смена», «Техника молодежи» та інші. Згадуємо ці приклади тому, щоб показати в реальнішій перспективі такі «фактики», як зріст тиражу на 5 чи 10 тисяч примірників тих чи тих українських ніби-масових журналів. Київські «Зміна» та «Барвінок» стараються і ніяк не можуть перейти «сотні», а «Піонерія» і «Знання та праця» мають труднощі з півсотнею тисяч. Поважним успіхом може покищо потішитися «Радянська жінка», яка в першій половині цього року мала 440-470 тисяч примірників (пересічний тираж 1962 — 458 тис.), щоб у червні досягнути 501 тис., а в липні — 597 тисяч. У порівнянні з російськими цього всього мало, але треба визнати, що це є таки успіх. Напевно було б нам усім цікаво прочитати солідний та змістовний огляд цього журналу з-під пера котроїсь із наших емі-

граційних публіцисток. Журнал заслужив собі на таку спеціальну увагу — якщо не помиляємося, це є перший український журнал, який досягнув і перейшов півмільйоновий тираж!

При цій нагоді пригадується нам думка відомого німецького соціолога Макса Вебера, який помер 1920 року. Вебер уважав, що розвиток національних літературних мов дуже багато завдячує жінкам. Це вони спричинилися до того, що «національний сантимент» прив'язався до народної мови; любовні пісні та поеми, адресовані жінкам, не були б зрозумілі, якби вони творилися чужою мовою; коли ж почали творити їх рідною, престиж останньої піднісся, а народна мова перетворилася на літературну. Хоч теорія Вебера стосується західноєвропейських мов, факт залишається фактом, що українські жінки в очевидний спосіб більше підтримують українську пресу, ніж чоловіки. Тому побажаймо їм мільйонного тиражу їхньому журналові.

Якщо ми цитуємо Макса Вебера, то нагадаймо також і таке його твердження: з появою газет мовами самостійних націй спроби денационалізувати ці нації були засуджені на невдачу. Проти видавців, редакторів, співробітників та авторів цих національних видань уряди безсилі. Правда, Вебер не знав про засоби, якими може користуватися тоталітарна держава. Досвід хоч би української преси показує, що і радянська тоталітарна держава не всесильна. Навіть якби в Москві постановили ліквідувати українськомовну пресу, така постановка, в цьому ми глибоко переконані, була б нездійсненна.

Радянські пропагандисти дуже радо хваляться тим, що «завдяки більшовицькій владі культурний рівень усіх народів СРСР піднісся до рівня передових народів», що, мовляв, «відсталіх націй» тепер в СРСР, близько півстоліття після революції, немає. Інша улюблена тема радянської пропаганди: ліквідація культурних контрастів між окремими суспільними верствами. Колись, мовляв, «пани та інтелігенція» мали доступ до культурних дібр, а робітники та селяни були неписьменні. Зате сьогодні — якщо вірити авторам із Спілки письменників України — «робітники та селяни є справжніми інтелігентами: вони і Шекспіра на сцені бачити привикли, твори Софокла та Стендаля читають, а літературні журнали для них хліб насущний».

Тому дуже добре сталося, що ми дістали змогу статистично дещо перевірити ці пропагандистські твердження.

Згідно з обрахунками Центрального статистичного управління (ЦСУ) СРСР 100 родин колгоспників у середньому передплачувало 95 газет, стільки ж родин робітників промисловости — 99, а службовців — 160. На 100 родин колгоспників припадало 19 журналів, робітників — 38 (тобто докладно вдвічі), службовців — 106 (тобто понад у п'ять разів більше від селян, а майже в три рази стільки, що у робітників).

Але й селянин селянинові не рівний. Так один річний комплект сільсько-господарського журналу припадав у 1962 році в середньому: в РРФСР — на 11,1 родини, а в Українській РСР — на 8,6, в Литві —

на 2,4 (понад тричі краще, ніж на Україні; майже в п'ять разів краще, ніж у Росії), на Білорусії — на 6,4, в Грузії — на 5, у Латвії — на 22, в Узбекистані — на 17,3 родини. Контрасти дуже характеристичні.

До періодики на селі ми ще повернемося далі, а тепер процитуємо цифри про поширення преси в республіках взагалі. На 1 000 населення припадало в СРСР (у січні 1962) 536 примірників періодичних видань, при чому ці цифри в окремих республіках виглядали так:

Естонія	1 090	Грузія	489
Латвія	967	Киргизія	456
Литва	757	Туркменія	438
Білорусія	668	Таджикистан	435
Казахстан	564	Узбекистан	410
Україна	536	Азербайджан	396
Росія	500	Молдавія	393
		Вірменія	381

Отже три Балтицькі республіки, яким пощастило найпізніше познайомитися з «добродійствами соціалізму», ідуть у розповсюдженні преси попереду всіх республік. «Найгеніяльніша з-поміж усіх радянських націй» — Росія посідає тільки сьоме місце, а Україна, на жаль, дуже незначно випереджує її, тримаючись на т. зв. всесоюзній пересічі. Вищезитовані дані взяті з журналу «Разпространение печати» (ч. 3 за 1962 і ч. 5 за 1963).

Коли б ми пробували підрахувати, скільки російських видань припадає на 1 000 росіян, українських на скільки ж українців і так далі, тоді перевага українців чи білорусів над росіянами виявилася б цілковито ілюзійною. Можна мати надію, що хтось такі і подібні обрахунки зробить, і ми впевнені, що висновки будуть дуже повчальні.

ЯК НАС РУСИФІКУЮТЬ

Читаючи в московських фахових органах книгарів та кольпортерів преси «звіти з місць», ви не вгадали б, що місцевості, про які пишуть звітодавці, знаходяться в неросійських республіках. Так читаємо довгу двосторінкову статтю товариша С. Трохименка, заступника завідувача ідеологічного відділу сільського обкому партії у Вінниці («Распространение печати», ч. 3, 1963, в дальшому скорочуватимемо «РП»). Ми досі гадали, що Вінниччина є чисто українською областю. За переписом населення з січня 1959 на 2,142 млн людности жило тут 93 тис. росіян, 50 тис. євреїв і 20 тис. поляків; розмовна мова останніх переважно українська. Вінниччина — не Донбас або Крим. А Трохименко повідомляє, що ланкова одного з передових колгоспів звернулася листовно до всіх кукурудзозоводів області з закликком передпла-

чувати російський журнал «Кукуруза»; інший передовик-цукровод закликає своїх колег передплачувати «Сахарную свеклу»; місцеве радіо передало спеціальну програму про московську газету «Правда»; обком КПУ провів аж три наради про перебіг передплати газет та журналів на 1963 рік. У наслідок усіх «міроприємств» (як деколи пишуть українські літератори) передплата на газети «Сельская жизнь» та «Экономическая газета» на Вінниччині подвоїлася, а журнали «Политическое самообразование», «Агитатор», «Кукуруза», «Сахарная свекла», «Техника в сельском хозяйстве» та інші у півтора рази збільшили своїх передплатників в області.

Чи на підставі такого «звіту» можна вгадати, що мова йде про українську сільську область? Трохименко зумів не згадати ні про одне українськомовне видання!

Коли ви читаете такі інформації (а їх є дуже багато), ви аж ніяк не дивуетесь, що московська «Правда» поширюється на Україні в кількості 1,2 млн примірників (1962) або що «Известия» друкуються з надісланих з Москви матриць у Києві тиражем 635 тис. примірників, в Харкові та Донецькому по 240-270 тисяч. Не здивує вас також такий факт, як поширення на Україні російського журналу, присвяченого механізації сільського господарства у висоті 50 тис. примірників, коли в той же час український журнал з цієї ділянки мав тираж де-що понад 20 тис. примірників. І коли запорізький кореспондент «РП» повідомляє, що в цьому півмільйоновому місті є тільки два магазини «Союздруку» і що один з цих магазинів замовляє журнали «Жовтень» та «Войовничий атеїст» по одному примірникові, а журнал «Україна» «аж» по п'ять («РП», ч. 5, 1963), то ви дивуетесь вже не таким цифрам, а твердженням дописувача Папія, який такий стан вважає ненормальним. Раніше ми читали його статті про Запоріжжя, де серед різних видань українські взагалі не згадувалися (наприклад, «РП», ч. 7, 1962). До речі, «Жовтень» та «Україна» згадані тільки між російськими назвами періодиків, яких ніби «замало в Запоріжжі».

Було б неправильним приписувати такий незадовільний стан насичення пресою виключно байдужості (або пильності — це залежить від точки зору) місцевих «союздруківців». Це є настанова згори! Ось передова вже цитованого нами журналу, офіційного бюлетеня головного управління «Союздруку» в Москві, — «РП» (ч. 5, 1963): редакція здивована, що в деяких республіках поширення «всесоюзних» журналів відстає від всесоюзного рівня. Так на Україні, де свинарів нараховують 158 617 осіб, передплачується тільки 12 825 примірників журналу «Свиноводство»; подібно стоїть справа в Білорусії, де цей журнал має 3 467 передплатників, хоч свинарів є там 21 611. В статті далі говориться про цілий ряд інших журналів і про інші республіки. Згідно з радянськими даними, на півмільйона трактористів та комбайнерів на Україні тільки кожний десятий з-поміж них передплачує союзна російський журнал.

В іншій передовій редакція «РП» (ч. 2, 1963) зловісно зауважує:

«Следует отметить, что новогодняя подписка... в некоторых республиках проведена ниже имеющихся возможностей. В Узбекской, Киргизской и Туркменской ССР по сравнению с прошлым годом в целом снизилась подписка на центральные издания».

Не знаємо, які «оргвисновки» зробили в Москві з такого занедбання. Маймо надію, що не такі, які можна було сподіватися «в період культу особи Сталіна». Фактом є, що весь апарат «Союздруку» адміністративно служить пропаганді російської преси. І не тільки адміністративно: бо крім того, щоб «бити палкою», дають також «моркву» — премії за «успішне виконання норм». Нахабство властей дійшло до того, що обов'язком радянських громадян вважають читати російську фахову пресу. Чи нікому не спаде на думку створити український фаховий журнал для 158 617 українських свинарів?

Тепер не тільки український математик або хемік примушений читати свої фахові журнали виключно по-російськи, але й людина, що займається садівництвом, бджолярством, годівлею овець, свиней і кроликів!

Орган «Союздруку» обурений, бо тільки один з десяти трактористів та комбайнерів України передплачує російський журнал. А чому ж не скритикувати факту, що тільки один з двадцятип'ятих людей читає український? Тиражу цього українського журналу ви не знайдете в бюлетені «Распространение печати». Ми взяли цифру 22 тисяч з самого українського журналу (початок 1963). Об'єктивно треба сказати, що, хвалячи пропагандистів преси, «РП» цитує назви українських видань поруч російських.

«Націоналів» б'ють, як ми бачимо, у випадках, коли вони недостатньо поширюють російські всесоюзні видання.

На жаль, також видання з «країн народної демократії» служить русифікаційній політиці московського центру. Зрозумілим є, що громадянин СРСР, а зокрема українець, хоче познайомитися з життям сусідніх народів. Якщо він не знає чужоземної мови, йому залишається тільки передплатити такі журнали, як от «Польша», «Венгерские новости», «Народная Румыния» та інші того роду. Якщо 1961 року на Українську РСР припадало тільки 15,6% усіх російськомовних видань з країн «народної демократії», то рік пізніше уділ УРСР зріс до 21,3% з усього СРСР. Наприклад, на Полтавщині передплата на окремі з цих видань зросла у три, чотири і шість разів. Завідувач відділу закордонної преси в управлінні «Союздруку» по УРСР, з статті якого ми взяли наведені інформації, одночасно з похвалою має також терпке слово для винуватців: на Волині та в інших областях «єсть еще немало культурно-просветительных учреждений, не выписывающих журналов социалистических стран на русском языке» («РП», ч. 2, 1962). І це пишеться в час, коли шкільним бібліотекам районні та обласні органи викреслюють замовлення на журнали «Дніпро», «Зміна», «Україна»... — про що можна читати в «Літературній Україні»!

Можливо, що те, що тепер скажу, буде «голосом у пустелі». Але

дуже хотілося б, щоб поляки, угорці, румуни (а, може, також і американці?) нарешті здогадалися випустити частину тиражів своїх інформаційних органів по-українськи, по-узбецьки тощо. Але, мабуть, якби котрась із чужих держав це запропонувала, Москва наклала б своє «вето» на таку пропозицію. Хоч в Індії радянський пропагандивний тижневик «Совет Ланд» появляється 16 місцевими мовами в загальному тиражі 300 тис. примірників. Отже прецедент з радянського боку є. А СРСР є країною багатомовною, і мови в ній всі рівноправні. Правда?

СТАТИСТИКА 1962 РОКУ

В СРСР появлялася в 1962 році 4 771 газета, в тому числі російською мовою — 3 392, українською — 580. Кількість газет тут не має великого значення, бо 1962 був роком ліквідації районних газет і створення на їх місце пресових органів т. зв. територіяльних виробничих управлінь. Куди цікавіші є тиражі газет. Російські мали 59,907 млн примірників одноразового тиражу, тобто майже 60 мільйонів; українські — 6,806 млн. Перші зросли в порівнянні з попереднім роком на 5,45 млн примірників, другі — на 291 тисяч. У відсотковому відношенні російські збільшилися на 10%, українські — на 4%. Це означає, що російські газети пішли вгору у два з половиною рази більше, ніж українські.

В Українській РСР, де появлялися в сі українськомовні газети СРСР, в 1962 році було 345 російських газет. Їх тираж становив 3,186 млн примірників; приріст за один рік 419 тисяч. Таким чином зріст російських пресових видань в УРСР був в абсолютних цифрах на 128 тис. більший, ніж відповідний зріст видань українських. У відсотках російська преса занотувала + 15%, а українська, як було вже сказано, + 4%. Російські газети в УРСР зростали майже в чотири рази швидше, ніж українські. Угорськомовні газети в УРСР залишилися без змін — чотири назви, замість п'ять, з тим самим тиражем 27 тис. примірників; молдавські втратили три назви і 3 тис. тиражу; єдина богларська газета перестала появлятися.

Республіканські газети мали 4,334 млн тиражу — приріст на 432 тисячі; обласні — 2,573 млн (мінус 22 тис.); міські — 497 тис. (мінус 16 тис.); «територіяльні та нечисленні районові, які тимчасово залишилися, — 1,931 млн, тобто в порівнянні з районними газетами в 1961 році зросли на 267 тис. примірників. Якою мовою друкувалися газети окремих типів, статистика не подає. Крім згаданих, появлялися також «низові» та колгоспні багатотиражки. Але їм можна не присвячувати уваги.

По всьому СРСР появлялося в 1962 році 667 російських журналів, українських — 52. (1961 — 643 російські, 51 український). Їхній одно-

разовий тираж становив: 33,536 млн примірників — російські (зріст за один рік на 1,230 млн), 1,811 млн — українські (зріст на 205 тис.). У відсотках: російські мали прибуток на 3,5%, українські — на близько 13%. Коли рахувати річні тиражі, то 1962 російські перевищували українські в 22 рази (558,6 млн проти 25,3 млн). Відношення цих тиражів було: 1961 — російських у 24,5 рази більше, 1954 — у 19 разів.

В Українській РСР було в 1962 році 26 журналів російських (1961 та сама кількість) з тиражем 198 тис. примірників, який у порівнянні з 1961 зріс на 9 тис. Як видно, російські журнали відігравали в пресі УРСР досить скромну роль. Інші національні меншості журналів не мали. По одному появлялися молдавський та угорський «блокноти агітатора» у формі бюлетенів — 24 чисел на рік, по 2 тис. примірників кожне.

На початку статті ми подали тиражі найбільше поширених московських російських журналів у 1963 році. Хоч повного образу ще не можна мати, треба на підставі відомих цифр ствердити, що російські журнали зробили цим разом безпрецедентний скок уперед, з яким навряд чи зможуть конкурувати українські. Щоб у цьому переконатися, вистачить переглянути дуже мізерні тиражі журналів УРСР за 1963 рік.

ЩО НОВОГО В КИЄВІ?

Найсумніше з усіх українських журналів виглядають, мабуть, літературні місячники, а серед них «Вітчизна». Традиційно чомусь уважають її за провідний журнал цього типу в УРСР, але, крім найбільшої кількості сторінок, ми не бачимо жадних кваліфікацій для такої оцінки. Не тому, що інші журнали краці. Не виправдав покладених на нього сподівань харківський «Прапор», хоч час-до-часу появляються на його сторінках ознаки, які доводять живучість харківського культурного середовища. Львівський «Жовтень», до початку серпня 1963 редагований Юрієм Мельничуком, відзначається своїм дуже старосвітським графічним оформленням — від його обкладинки страхом навіває. Єдиною дещо яснішою плямою на цьому сірому тлі журналів є «Всесвіт», який змістом, і мистецьким оформленням старається притягнути до себе увагу читача. За останній час «Вітчизна» знову почала втрачати читачів — з 17 000 тираж упав на 15 500. Це — без сумніву «заслуга» нового керівництва, очолюваного Любомиром Дмитерком. Зокрема боляче читати рецензії у «Вітчизні».

Тираж «Прапора» — коло 8 тис.; щодо свого тиражу «Жовтень» у 1963 році зробив деякий поступ — з коло 10-11 тисяч зріс до 15. «Всесвіт» надалі збільшує популярність — 1963 друкувався в коло 23 тис. примірниках, хоч у липні тираж спав на 22 тис. Цей журнал читають по всьому СРСР.

Російський відповідник «Всесвіту» — «Иностранная литература» — мав на початку 1963 тираж у висоті 140 тис. примірників, тобто тільки в шість разів більший. Кажемо «тільки», бо старші колеги «Вітчизни та її товаришів» друкувалися в таких кількостях: ленінградська «Нева» — 200 тис., «Знамя» — 90 тис., «Москва» — 160 тис., «Октябрь» — 150 тис., «Новый мир» — 100 тисяч. Тільки впродовж одного року деякі з них піднесли свої тиражі по 50-80 тис. кожний. Це повинно раз на завжди відовчити нас ексцитуватися такими «подіями», як збільшення тиражу того чи того журналу на 5 чи 10 тисяч примірників. Навіть зріст на 50% комсомольського місячника «Дніпро» (січень 1962 — 32 тис., 1963 — 48-50 тис.) не дає ще жадних підстав для «ентузіазму». Московська «Юность» має 600 тис., «Молодая гвардия» 70-100 тисяч і так далі.

«Літературна Україна» від 13 вересня повідомила, що «нарада розповсюджувачів преси України» ухвалила рішуче поліпшити поширення всесоюзних та республіканських літературних періодиків. Зокрема «неодмінно вдвічі збільшити» розповсюдження газет «Літературна Україна» та «Радянська культура» і журналів «Вітчизна», «Радуга» (колишня «Советская Украина» — тираж 12 тис.), «Жовтень», «Прапор» та «Україна».

Хочеться поставити питання: навіщо приймаються такі постанови? Чи не краще залишити читачам вибір того, що їм подобається? Ми тут уболюємо над долею українського слова в УРСР, але навряд чи вважаємо, що примушувати людей купувати такі нецікаві журнали, як «Вітчизна» чи «Жовтень», є добрим способом, щоб сприяти розвиткові української культури. Такий примус вирощує тільки відразу до літератури та мистецтва.

Залишіть читача в спокою, громадяни з «Союздруку», і скеруйте свою увагу кудиінде. От у тому ж самому числі «ЛУ» опубліковано дві інформації для вас, «союздруковці». Агата Турчинська розповідає про одне село на Гуцульщині, де «... передплатили і „Вітчизну“, і „Дніпро“, і „Жовтень“, та все це в районі та області повикреслювали. І книжки бібліотека одержує не ті, що хоче і якими цікавляться читачі, а які надсилають зверху».

Ми знаємо, які книжки надсилають зверху, а вам і діячам з книготоргу корисно було б такими «викреслювачами» поцікавитися. На першій сторінці «ЛУ» голос А. Турчинської, а на четвертій стоїть таке:

«Спробуйте, наприклад, знайти в нашій школі нові твори М. Рильського, П. Воронька, О. Корнійчука, О. Гончара, Д. Павличка. І це після недавнього поповнення бібліотеки. А про журнал „Дніпро“, „Прапор“, „Україна“, „Зміна“, „Барвінок“ („Барвінок“! Навіть дитячого журналу не мають у шкільній бібліотеці! — П. Ч.) навіть не згадуйте... Кожного року школа передплачує необхідні журнали, але нерідко райвно (районний відділ народної освіти — П. Ч.) на свій

розсуд замінює складені школою списки. (Підкреслення в обох цитатах мої — П. Ч.).

Це написали вчителі з Яворівського району, Львівської області. А на другому кінці України, в Донецькому, працівники «Союздруку» кажуть, що про таку газету, що називається «Літературна Україна» вони ... «не чули».

Не розглядатимемо справи інших журналів. Немає що розглядати. Ми віднотуємо тільки основні факти або ті інформації, які раніше були нам недоступні (див. наші огляди в «Сучасності», чч. 3 і 5, 1962).

Популярний місячник «Новини кіноекрану», що вистартував у жовтні 1961 з тиражем 27 620 примірників, досягнув наступного року 75 тис., а цього року — 100 тисяч.

Досить солідний тираж має двомісячник «Радянське право» — понад 11 тис. в 1963 році. Це гідне уваги навіть у всесоюзному масштабі. Вгору підноситься також тираж «Українського історичного журналу» — було колись 3,5 тис., пізніше 5 тис., а цього року його друкують коло 6,5 тисяч. Двомісячна періодичність (такими надалі залишаються також «Радянське літературознавство», «Економіка Радянської України» та «Мистецтво») є поважною перешкодою для дальшого поширення цих видань. Здається, що останньо припинено російське видання економічного журналу; зліквідовано українськомовний «Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР».

Вчительські двомісячники — мовознавчий і літературний — об'єдналися в 1963 році в місячник «Українська мова і література в школі».

«Колгоспник України» змінив назву на «Хлібороб України»; ця зміна повинна б приєднати нових читачів. З новим роком збільшено об'єм та періодичність «Блокнота агітатора» (українською та російською мовами) до 24 чисел на рік по 3 аркуші друку.

Автор цих рядків висловився був дуже критично про журнал «Україна». Нашу думку, видно, поділяли і децю впливовіші читачі цього журналу, бо в першій половині цього року журнал реорганізовано: прочищено солідно редакційну колегію, головним редактором став Василь Большак з редакції журналу «Дніпро», а з липня 1963 «Україна» стала тижневиком. Об'єм нового тижневика (це є чи не перше видання того роду на Україні за 30 років!) зменшився наполовину, але завдяки цьому знизилася також його ціна — з 30 копійок на 15. Це повинно б привабити читача. Влітку цього року всі щоденні газети УРСР часто рекламували журнал, якому на допомогу прийшов також московський «Огонек», умістивши в числі від 7 липня фотознімок обкладинки журналу і коротку інформацію пера В. Большака. Підкреслюємо цей факт, бо звичайно українська преса в московських виданнях пропагується дуже рідко. Досить незадовільно стоїть справа з тиражем «України» — 66 тис. у липні, 78 тис. у серпні. Частково — це вина спізненої пропаганди, яку треба було почати вже в квітні-травні; крім цього, липень-серпень є мертвим сезоном. Осінь, а зок-

рема новий рік покажуть, чи «Україна» здобуде визнання масового читача. На нашу гадку, тираж 200 тис. примірників є абсолютним мінімумом, а 400-500 тис. були б справді реальним досягненням. «Огонек» має 1,850 млн, він удвічі товстіший, але й удвічі дорожчий. У передплаті «Україна» є приступна всюди без обмежень.

На газетному полі зайшли на початку 1963 року досить цікаві зміни. «Радянський спорт» збільшив свою періодичність на три рази в тиждень і подвоїв об'єм, замість чотирьох сторінок малого формату — має вісім. В лютому ліквідовано російськомовне «Колхозное село», яке великого успіху на Україні собі не придбало, а роллю русифікатора на селі виконує московська газета «Сельская жизнь», яка має багато передплатників в УРСР. З 1 квітня 1963 «Колгоспне село» появляється шість разів на тиждень. Ще б тільки змінити «колгоспне» в назві і газета могла б здобути децю більше читачів, а їх в неї було малувато — 188 тис. у 1962 році.

На відміну від журналів республіканські газети в УРСР не подають своїх тиражів. Також рідко знаходимо стосовні цифри у відповідних довідниках тощо. Рецензуючи збірник «Печать СССР в 1961 г.» («Сучасність», ч. 12, 1962), автор цього огляду протестував проти методи, стосованої редакторами з Всесоюзної книжкової палати: вони тільки прикладово подали, що тираж комсомольської газети «Молодь України» досягнув 340 тис. примірників, промовчавши при цьому тираж такої ж російської газети на Україні. У випадку дитячих і колгоспних газет вони зробили інакше: тираж обох дитячих був поданий у висоті 1,820 млн, а «Колгоспне село» (разом з «Колхозным селом») мало в 1961 році 255 тис. примірників. Інших газет вони не згадали взагалі.

Річник за 1962 в цілому не подає тиражів окремих газет. Редактор цього річника опублікував зате статтю-довідку в цитованому нами багато разів журналі «Распространение печати» (ч. 5, 1963). І там він пише, що «Зірка» (українська дитяча газета) досягнула в 1962 році тираж 1,282 млн примірників і що українське видання колгоспної газети має 188 тисяч. Цим разом знову нічого не сказано про російськомовні відповідники цих видань. З інших джерел знаємо, що в 1962 році «Радянська Україна» мала коло півмільйоновий тираж, «Радянська освіта» — 150 тис. (1961 — 138 тис.), а «Робітнича газета» (українське та російське видання) — 375 тисяч (див. «Советская книжная торговля», ч. 12, 1962, стор. 14). Нарешті, «Правда Украины» від 2 квітня 1963 подала тираж «Комсомольского знамени» у висоті 120 тисяч.

Останні офіційні дані про тиражі літературної, культурної та спортивно-ї газет УРСР є такі: «Літературна газета» — 40 тис. (1956), «Радянська культура» — 25 тис. (1956), «Радянський спорт» — 30 тис. (1956). Ці дані ми взяли з видання «Летопись периодических изданий СССР, 1955-1960», ч. II, газети — Москва, 1962.

Враховуючи, що в 1957 році «Правда Украины» мала 370 тис., ко-

ли «Радянська Україна» мала 450 тис., ми гадаємо, що теперішній тираж «Правды Украины» становить 450-500 тис. примірників.

Виходячи з факту, що в 1961 році з тиражу республіканських газет тільки 69% появлялося українською, а 31% російською мовою (в абсолютних цифрах відповідно 2,69 млн і 1,21 млн), ми стверджуємо тиражі російських газет так (це є наше міркування, а не точний обрахунок):

«Правда Украины» — 380 тис., «Колхозное село» — 80 тис., «Рабочая газета» — 150 тис., «Комсомольское знамя» — 100 тис., «Юный ленинец» — 500 тис.

Для українських республіканських газет припускаємо такий розподіл:

«Радянська Україна» — 450 тис., «Колгоспне село» — 170 тис., «Робітничка газета» — 130 тис., «Молодь України» — 340 тис., «Зірка» — 1 млн 300 тис., «Радянська освіта» — 140 тис. Разом узявши, 2 млн 530 тисяч.

Залишається 160 тисяч, які треба розподілити між «Літературною газетою», «Радянською культурою», «Радянським спортом» і «Патріотом батьківщини». Тоді всі газети разом дають коло 2 млн 700 тис., що відповідає опублікованій офіційній статистиці. Розуміється, що це є тільки здогад і цілком можливо, що тираж «Робітничої газети» становив 150 тис., а не 130 тис. або що на долю чотирьох останніх газет з меншим тиражем треба записати більше, ніж 160 тисяч. І так далі. Сподіваємося, що наш здогад у цілому є такий правильний.

На кінець звернім увагу на те, що єдиною українською газетою з тиражем понад один мільйон примірників є дитячий тижневик — на чотирьох сторінках малого формату. В цьому факті, хоч як некорисно контрастує з ним решта українських газет, можна знаходити джерело для оптимізму. Просто подивувідною є стагнація «Радянської України», хоч саме для читача цієї газети ця стагнація аж ніяк не може бути відкриттям. Хочеться вірити, що діти, яким, як виходить, рідна мова не є чужою, залишаться їй вірними також і в дальшій житті.

Справді гідними уваги є зміни серед обласних газет. Але це є тема, що вимагає окремого огляду.

**СТЕФАН Ю. ПРОЦЮК: ПРО ДЕЯКУ ЕВОЛЮЦІЮ
ЄВРЕЙСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
І ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СТОСУНКІВ**

В нашій літературі з історично-політичної тематики порушується часто, ми б сказали — надто часто, питання дискримінування українців окупантами наших земель. Згадана література переповнена стосовними прикладами і цитатами висловів російських (багато слабшою мірою польських) діячів та письменників, які свідчать про неправильність їх поглядів на національне питання, про їх нетерпимість до народів-сусідів і до т. зв. національних меншин, про викривлене, невірне зображення ними історичних фактів і повне нерозуміння чужих традицій та ресантиментів. Проте, будучи часто надто задивленими самі в себе, ми часто не помічаємо деяких наших власних помилок, і в трансі самооборони, якій у нас надається значення самоцілі, ми даємо не зовсім вірну інтерпретацію деяких аспектів національного питання. Досить яскравим прикладом нашого не завжди правильного ставлення до цих проблем є наші погляди стосовно євреїв, їхньої ролі на Україні чи в СРСР, їхніх «прорадянських» чи «антиукраїнських» настроїв.

Відкрите дискутування питання українсько-єврейських стосунків, яке розвинулося ширше за останній час і виявило себе декількома цікавими конференціями в Нью-Йорку, а також статтями в нашій пресі, треба зарахувати безумовно до позитивних явищ.¹⁾ Погляди щодо цих стосунків є досить різноманітні, а навіть розбіжні; на превеликий жаль, вони здебільша все ще спираються на неперевірені дані, на «особисті враження» дискутантів, на сантименти чи ресантименти. Небагато дослідників проблеми завдало собі труду проаналізувати фактичний матеріал, історичні документи, статистичні зведення, мемуари вірогідних і об'єктивних сучасників подій, які допомогли б відкинути деякі ще закорінені в нас фальшиві погляди на цю проблему.

Зокрема необґрунтованою та фальшивою є інсинуація щодо проросійських чи пробільшовицьких симпатій, які нібито виявилися у більшості євреїв в СРСР і поза його кордонами. Нам пригадується, як у 20-і роки деякі чорносотенні кола насамперед у Польщі та Угорщині, а частково і в балтійських державах, на базі кількох ду-

---

¹⁾ Важко перелічити всі статті; до більше маркантних належать статті Є. Онацького, О. Лятуринської та Р. Могилянського в «Українському слові», статті Д. Квітки у «Свободі», редакційні статті в «Народній волі».

же відорваних епізодів з років т. зв. воєнного комунізму, почали про-
совувати легенду, що євреї поголовно були «червоними комісарами».
Тим часом сьогодні, 45 років після цих подій, опубліковано про них
в СРСР та інших країнах величезну кількість джерельних і доку-
ментальних матеріалів, і жодне з цих видань не підтверджує під-
фарбованої легенди. Не підтверджують її навіть мемуари виразно
білогвардійських, фанатично антибільшовицьких емігрантів; звичайно,
маємо на думці насамперед діячів політичного та громадського про-
філю, а не кон'юнктуристів та авантюристів.

Насправді вже сама єврейська національна вдача не дозволяє
проявити себе такими дикими бравурними і шибайголовиими вчин-
ками, що були типічними для «романтики» періоду воєнного комуні-
зму. Також акти насильства, терору, жорстокої експропріації є несумісними з основними рисами єврейської психіки, яка віддає перевагу всім іншим заходам, щоб тільки уникнути прямої та різкої інтервенції. Деякі випадки участі євреїв у терорі ЧК були подиктовані бажанням реваншу за виразну і документально зафіксовану дискримінацію, якої вони зазнали в царській Росії, зокрема в період відродження чорносотенної реакції на початку ХХ століття. Зате якоїсь ширшої участі євреїв у мережі органів НКВД чи МВД ні довести, ні показати не можна. В усіх нарисах та мемуарах про більшовицьку тюрму та концтабори, безліч яких друкувалась у сприятливій кон'юнктурі «холодної війни», євреї найчастіше виступають (якщо взагалі виступають як персонажі) як спів'язні, а не як поліцейські, слідчі та судді, не згадуючи про конвоїрів, тюремних сторожів чи охорону таборів. Дослідження національного складу органів юстиції та безпеки в СРСР (ми не думаємо, щоб воно будь-коли було можливим) могло б виявити деталі, які і для нас, українців, не були б, мабуть, дуже компліментарними.²⁾

Всі монстрпроцеси, що мали місце в СРСР з самих ранніх після-
революційних часів до останніх днів сталінщини є доказом, що багато спеціалістів-євреїв сиділи на лаві обвинувачених. В усій московській акції проти «троцькістів», «зінов'євців» чи інших «ворогів народу» можна бачити багато першнів російського антисемітизму. Багато членів інтелектуальної верхівки, що з ентузіазмом зустріла повалення царського самодержавія як цитаделі російського мрякобісся та шовінізму, пізніше наклало головами також тому, що були єврейського походження.

Зусилля нацистів показати євреїв підпорою більшовизму є безпідставними та непереконливими, вони являють собою трюк гітлерівської пропаганди, яка на ділі паразитувала на антиєврейських настроях іншого порядку. Отож у час нужди та безробіття після-

²⁾ Відзеркаленням такої думки стали мимохідь такі твори як «Гетсиманський сад» І. Вагрянго, «Ротонда душолюбців» Т. Осьмачки, «Темнота» У. Самчука та інші.

версальської Німеччини голодне населення просто заздрило німецьким євреям, що мали дещо краще матеріальне становище, а зокрема, як часто буває в такій ситуації, «експлуаторами» здавалися йому купці. До речі, подібного характеру були ресантименти населення СРСР, яке особливо чутливо відмічало порівняно велику долю єврейських працівників в установах торговельної мережі, насамперед у містах.

При цій нагоді корисно буде зупинитися на ще одному аспекті єврейської концепції життя, яка є рішуче несумісна з головними засадами комунізму, а вплив якої ми як правило не доцінюємо в наших спробах аналізувати єврейські настрої. Маємо тут на думці особливий нахил євреїв до комерції, до того — комерції та «бізнесу» приватницького сектора. Тут євреї є виразними прихильниками системи «вільної господарської ініціативи» в класично-капіталістичній інтерпретації.³⁾ Не треба забувати, що в зусиллях Заходу протиставити комуністичній своїй ідеології висування та пропагування позитивів вільної економіки (Free Enterprise Economy — у протизв'язі до плянового господарства радянського зразка) приймають форму, зокрема в такій країні, як США, ідеологічної декларації всенационального масштабу.

Таким чином євреї, будучи особливо активними в ділянці комерції, як також у ділянці малих та середніх промислових і ремісничих підприємств (тобто в ділянці, яка, за радянською термінологією, є доменною класичних «глітаїв»), стають головним носієм згаданої декларації.⁴⁾ Іншими словами, прив'язаність єврейського населення до професій та функцій, які є органічно пов'язані з капіталістичним устроєм і системою приватної власності (купецтво, адвокатура, комерційне посередництво всякого типу, володіння чиншовими домами⁵⁾

³⁾ Нагадуємо, що головна теза цієї системи говорить про забезпечення в кожній господарській операції максимального чистого прибутку для ініціаторів операції.

⁴⁾ Професія, яка до війни була особливо міцно опанована євреями передусім у таких країнах, як Польща, Румунія, Австрія і взагалі в країнах середньо-східної Європи, а ще й тепер улюбленим полем дії у США чи Англії, — є адвокатура. Навіть у теперішній Німеччині (західній) при коло 30 000 єврейського населення є аж 150 євреїв-адвокатів, що становить найвище насичення цієї професії серед усіх національностей світу. І ця діяльність, спрямована, до речі, здебільша на оборону якраз приватної власності клієнта, може процвітати тільки в капіталістичних країнах. Відомо, що адвокатура в країнах «народної демократії» зведена до мінімуму і має зовсім відмінні, досить обмежені функції. Але в СРСР євреї ще й тепер намагаються за своєю міцною традицією затримати свою панівну участь в адвокатурі. За даними нової праці В. З. Гольдберга „The Jewish Problem in the Soviet Union, Analysis and Solution“, (Crown Publ. Inc., New York 1961) серед адвокатів Харкова євреї становлять не менше, ніж половину адвокатів; такий самий стан існував 1960 року в Ленінграді чи Москві — на 1 190 юристів у Москві було в той час 465 євреїв (В. З. Гольдберг, стор. 321).

⁵⁾ В країнах, що постали після розвалу австро-угорської та російської імперій, тобто в т. зв. післяверсальських новотворах-республіках, поміт-

і т. п.) роблять його автоматично надійною підпорою капіталізму. Немає сумніву, що євреї підтримуватимуть всіма силами якраз ту систему, яка уможливилловатиме їм традиційні заняття.

Цікаво відмітити, що півсторіччя після перемоги Жовтневої революції серед євреїв в СРСР далі панують міцні тенденції приватновласницького порядку; численні випадки судових розправ, оголошені в радянській пресі (якщо їх вважати вірогідними) говорять про те, що головною точкою обвинувачення євреїв в СРСР є їхнє бажання «збагатити себе особисто» навіть в умовах соціалістичної системи.

Треба ствердити, що євреї завжди були тими, що на всі заходи Москви дивилися дуже критично, декуди куди більше критично, ніж ми самі — українці, білоруси, грузини чи інші гноблені нації. Тільки цих почувань вони не обносили та не демонстрували всюди, де треба і не треба. На протязі довгих сторіч євреї зазнали надто багато переслідувань (із «призабутих епізодів» згадаємо вигнання з Іспанії, встановлення суворо закритого гетто в італійських містах догарібальдської Італії; також переслідування перших християн у Римі мало в собі багато первнів антисемітизму), щоб не навчитися мовчати та коритися тим, за якими в даний момент була сила. До речі, в якій країні не перебували б євреї, вони ніколи не підтримували в ній шовінізму чи імперіялізму. Росія тут аж ніяк не є винятком, і про крайньо негативне ставлення євреїв до російського шовінізму в СРСР чи взагалі до російського імперіялізму можна навести аж надто багато прикладів. Не випадок, що саме відомі в СРСР письменники-євреї Ілля Еренбург та Борис Пастернак були тими, протест яких проти московського мрякобісся викликав найширший відзвук у всьому світі. Такі твори-обвинувачення як «Відлига» чи «Доктор Живаго» вдарили в основу сучасного, не так більшовицького, як саме російського цинізму та нігілізму, і вони викрили їх першими⁹⁾ перед усіма. Також єврейські вчені різних ділянок, зокрема з «небезпечного» суспільного сектора виявили під час сталінщини куди краще моральне обличчя, ніж їхні колеги інших національностей і не

назви площ та вулиць у містах. Цей гін був постільки смішним, що пенним був у 1918-1920 рр. гін льокальних шовіністичних кіл переіменувати реіменовувано не тільки назви, зв'язані з німецьким, австрійським чи російським періодами, але в розгоні також давні історично-географічні чи історично-побутові назви, заступаючи їх назвами різних свіжо консакрованих льокальних національних героїв. Це тоді народився в колах євреїв-домовласників у Польщі широко відомий і правдивий вислів: „Wasze ulice — nasze kamienice“.

⁹⁾ Твори Дудінцева, Солженіцина чи нашого Антоенка-Давидовича почилися значно пізніше і мали апробату партії. Також в українській літературі Натан Рибак іде куди відважніше шляхом «зревізованих позицій» (його «Час сподівань та звершень», «Рад. Письменник», Київ, 1960), ніж інші українські прозаїки в УРСР.

сплямили імені історика, як Греков, Рібаков, Нечкіна, Панкратова, а то і рідні Козаченко, Бойко, Касименко, Супруненко.)

В повному об'ємі проявили своє ставлення до Москви єврейські вчені у вільному світі, зокрема у США за останні два десятиліття років. Це бо заслуга цих учених, що американці нарешті мають картину Москви перед собою. Ми не можемо тут вилічувати всіх томів праць т. зв. російських центрів у Гарвардському, Колумбійському, Нью-Йоркському, Чикагському, Каліфорнійському та інших університетах у США; їх уже сотні, і вони становлять хребет кожної советознавчої бібліотеки не тільки в Америці, а і в інших країнах.

Згадаємо, що Алекс Інкелес був тим, хто перший показав психологію примітива і грубіянина в росіянинові; доповнив цю характеристику дещо пізніше Луїс Ф. Шуман. Натан Лейтес, Александр Вайсберг та Гарольд Берман показали правдиве обличчя судівництва в СРСР. Макс Істман та Йошуа Куніц дослідили фактор льокайства російських літераторів перед владою. Мерл Фейнсод розкрив східність адміністративної системи в СРСР, її методи людини як громадянина. Слабі сторони радянської економіки повсякденно показує на сторінках найвпливовіших американських газет Гаррі Шворц. Взагалі дослідники-економісти проробили особливо важливу демаскувальну роботу. Широко відомими у США і поза їх кордонами є праці Абрагама Бергсона та Ганса Геймена про національний досід та ціни в СРСР, Йосифа Берлінера — про агресивність радянських експортів та їх загрозу для США, Наума Ясного — про занепад сільського господарства в СРСР та фальшування статистичних даних; такими ж є праці Лазаря Воліна; Нансі Німіц та Норман Каплан зупиняться над штучністю структури цін в СРСР. Всі згадані праці яскраво і передусім суворо науково показують нелюдяність економічної системи в СРСР, примат державних і насамперед військових планів, що досягнуто за допомогою пригноблення людини при повному занедбанні задоволення найпростіших потреб населення. Поскільки велика частина досліджень є порівняльного характеру, то у противагу до реґляментованої радянської господарської системи єврейські вчені

7) Також у ділянці сумної пам'яті донощицтва євреї не були такими активними, як це прийнято думати. Голосна стаття в англійському журналі „Encounter“ (книга 7, 1963) вказує на те, що, наприклад, на літературному полі донощиками були з правила російські літератори; стаття вилічує їх велику кількість і розкриває нагородження їх за це донощицтво Москвою.

(Мимохідь можна відмітити, що донощицтво в різноманітних формах та варіантах поширене також в інших країнах, найчастіше в журналістичному середовищі. Як один з найсвіжіших маркантних прикладів згадаємо, що коли Джесіка Мітфорд написала відому книжку *The American Way of Death*, в якій вона піддає критиці бездушно-комерційний та паразитуючий на почуваннях родини по помершим підхід американських «погребників» до обряду похорону, то директор погребників Вілбер М. Кріпер оскаржив її у «сприятні комунізмові» [!] — *N. Y. Times* від 3 вересня 1963).

показують досягнення американської системи вільної конкуренції, яку вони, очевидно, вважають кращою, більше гуманною, ефективнішою. Факт, що всі ці дослідження були проведені на пряме доручення та за виключно фінансовою підтримкою американських державних, здебільша військових, кіл говорять про те, наскільки випробувано антиросійськими мусять бути заангажовані дослідники.

Бувши професорами і викладачами у відомих американських університетах та коледжах, єврейські вчені-советознавці формують погляди молоді на Росію; це — результат їхньої наполегливої праці, що насага антиросійських настроїв досягла у США малоццо не патологічних меж.⁸⁾ Коли ми доволі часто чуємо підшепти, що от Сполученими Штатами «керують жиди», і коли усвідомимо, що таки США є головним завзятішим конкурентом (коли не вживати слова «противник») СРСР, то асоціація цих двох переконань однозначно говорить, в якому напрямі йдуть персвазії та поради єврейських спеців-советознавців у США.

Як свіжий приклад холодно продуманої і обґрунтованої діяльності єврейських советознавців можуть служити нові монографії А. Ерліха та Н. Ясного про період індустріалізації в СРСР.⁹⁾ В обох книгах вперше виразно заатаковано міт про «заслуги» російських економістів у побудові та еволюції системи плянового господарства. Ерліх та Ясний переконливо доводять, що впливи звеличчування більшовиками «творців» програми індустріалізації в СРСР Г. М. Кржижановського, В. В. Куйбишева, І. П. Бардіна, І. Александрова, а навіть і С. Г. Струмліна були радше негативні і від них виводяться, між іншим, різні слабкі сторони плявної системи (наприклад, безоглядність супроти людини, імперіялістичні заходи супроти неросійських народів СРСР, надмірно роздутий централізм). Довгі роки радянські джерела навмисне затаювали видатну участь вчених неросіян, в тому числі насамперед євреїв, у побудові позитивних секторів плявної економіки, промовчували їх зусилля витягнути промисловість та торгівлю СРСР з характеристичного російського безладдя, нерентабельности, шкідливого імпровізування. Н. Ясний та О. Ерліх показують у своїх працях заслуги цих діячів індустріалізації, як теоретиків, так і практиків.

Проте згадані вище праці входять тільки в одну ділянку антиросійської роботи світового єврейства. Насправді діяльність єврейських

⁸⁾ Ми маємо на увазі військові, фінансові та промислово-торговельні кола, а також кола, що впливають на масову індоктринацію населення (преса, радіомовлення, телебачення, кіно), які, пов'язані всі разом, справді керують у США.

⁹⁾ N. Jassy: *Soviet Industrialization 1928-1952*. University of Chicago Press, 1961. A. Erlich: *The Soviet Industrialization Debate 1924-1928*. Harvard University Press, 1960. Погляди Ясного та Ерліха поділяють деякі англійські дослідники (див. R. W. Davies: *Some Soviet Economic Controllers*, *Soviet Studies*, January, April, and July 1960).

кіл розгортається широким фронтом і в інших площинах.¹⁰⁾ Ми мусимо, наприклад, згадати про те, що серед євреїв у західному світі пропольські, проугорські, проавстрійські сантименти та переконання завжди міцно переважають проросійські. Цим, до речі, можна з'ясувати факт, що впливові університетські кола у США виразно фаворизують притягнення молодих польських чи угорських дослідників до праці в советознавчих установах. В наслідок такої політики в різних департаментах у Вашингтоні чи в стосовних дослідних установах проблематику СРСР розробляє тепер помітно велика кількість советознавців-поляків або угорців. У таких установах працюють також росіяни, але вони стоять здебільша на менш важливих постах; а й пролізли вони туди раніше за попертям чи рекомендацією якраз прихованих антисемітських середовищ, що невдоволені надмірно великою кількістю дослідників-євреїв в американському советознавстві. Для об'єктивності треба нагадати — якщо в деяких дослідних установах закріпилися науковці-українці з советознавчого сектора, то сталося це теж за схваленням єврейських впливових кіл,¹¹⁾ які не протестували навіть тоді, коли ці науковці були прихильниками націоналістичної орієнтації. Коли далі пригадати собі помітніші випадки втечі з-поза залізної завіси, то вражає факт, що після 1953 наймаркантнішими були власне втечі кількох діячів єврейської національності (наприклад, Йосиф Бергер, близький співробітник Берута, або в іншій ділянці — піяніст Ашкеназі), тоді коли росіяни чи українці не можуть «почванитись» тут жодним випадком, який за своїм значенням принаймні приблизно нагадував би аферу Кравченка чи Петрова. Повертаючись до феномену пропольських чи проугорських сантиментів євреїв у таких світових центрах єврейства, як Нью-Йорк чи Ізраїль, треба зазначити, що їх спонтанність та насага після більше двадцяти років з часу, коли вони виїхали з Польщі чи Угорщини, вражає обсерваторів, а навіть бентежить деякі шовіністичні польські чи угорські середо-

¹⁰⁾ Є недостатньо відомим фактом, що в епоху т. зв. меккартизму євреї включалися активно в акцію розвінчання прихованих комуністів та їх поплентачів у США. Деякі з єврейських діячів (Маркус Кон, Давід Шайн, Марай Готесман, Ірвінг Пастернак та ін.) були найближчими співробітниками Мек Карті в його відомій сенатській підкомісії дослідження антиамериканських дій. Не треба забувати, що єврейські кола у США та Англії неодноразово давали вислів своєму захопленню президентурою Трумена, а ще й тепер часто можна почути їхні заяви, що Трумен був одним з найкращих президентів США, при чому в заслугу йому пишуть те, що він припинив «соціалізуючі» експерименти Рузвелта і повністю привернув впливи промислових та купецьких кіл (серед яких євреї відіграють поважну роль), а також те, що він ініціював і весь час вів політику гострого спротиву будь-якій агресії Москви.

¹¹⁾ Це твердження може видатися надто сміливим тільки для тих, хто не обізнаний з кулісами процедури затруннення таких науковців і з позицією, яку закріпили за собою советознавці-євреї в ділянці т. зв. Russian Studies у США.

вища. Ба щобільше, навіть пронимецькі сантименти культурного порядку серед євреїв із Середньої Європи, що тепер проживають у США чи Канаді, перетривали імпакт нацистської істерії, а німецькі культурні діячі, що почали відвідувати США на переломі 50-их та 60-их років із завданням скріпити «німецькість» американських німців: змушені ствердити, що колишні німецькі євреї у США є насправді куди більше палкими та вірними прихильниками німецької культури, ніж «правдиві» німці-імігранти, національний сантимент яких обмежується побутовими та кулінарними справами.¹²⁾

З другого боку, гострі обвинувачення щодо жорстокого переслідування Москвою євреїв (а також інших національностей) в СРСР, нищення всіх проявів їхньої національної культури підносяться з великою відвагою багатьома єврейськими діячами у вільному світі. Наскільки солідно єврейські установи вивчають становище євреїв в СРСР, говорить новозаснований кварталник «Євреї і єврейський народ», де передруковуються всі голоси радянської преси, що стосуються євреїв. Цей кварталник виходить у двох версіях: в одній подаються фотокопії статей з російських та українських газет в СРСР, а в другій — англійський переклад цих статей («Jews and Jewish People»; Collected Materials from the Soviet Daily and Press, Contemporary Jewish Library, Ltd., London).

В одному з чисел цього журналу (том II, ч. 24, 1962) знаходимо, наприклад, статтю С. Нарбута п. н. «Сувеніри містера Гаррі» («Вечірній Київ» від 5 квітня 1961), де автор закидає американським єврейським туристам спроби пропагандивних контактів з київськими євреями. Цікаво відмітити, що стаття Роберта Г. Бротмана «Encounter in Kiev», надрукована два роки згодом в американському журналі «Congress-bi-Weekly» (A Review of Jewish Interests, том 30, ч. 9 від 13 травня 1963), необережно радше підтверджує обвинувачення, висунені газетою «Вечірній Київ».

Знаменне те, що єврейські автори виступають не проти режиму чи комунізму як ідеології, а проти росіян, як головних ініціаторів та носіїв терору. Початок такій настанові дали, на нашу думку, дослідження професора Александра Ерліха (та його дружини Рахель Ерліх) ще 1946-1947. А. Ерліх з дружиною брав активну участь в опитуванні євреїв-виходців з СРСР, що прибули в післявоєнний період до США. У жовтні 1948 Спілка російських євреїв (Union of Russian Jews, Inc.) у Нью-Йорку опублікувала результати опитувань (Summary Report on Eighteen Intensive Interviews with Jewish D. P's from the Soviet Union), в яких показано ряд випадків примітивного антисемітизму, поширеного серед російських селян, а навіть серед робітників.

Коли останньо Морт Юнг знову пише про одісею польських євреїв,

¹²⁾ Rudolf Hagelstange: How do you like America? R. Piper Verlag, 1959; Karl Korn: Faust ging nach Amerika, Walton Verlag, 1958.

які після втечі перед німецькою армією шукали прибіжища в СРСР у 1939-40 рр. і були зараз же заслані на Сибір, коли він згадує про невимовно важкі їх роки в селах та містах корінної Росії після «звільнення» із Сибіру в 1945-47 рр., він говорить виразно про росіян як лютих гнобителів (див. його статтю в одному із найпочитніших щоденників Нью-Йорку *Russian Jails-Cells of Death*, «*New York Journal-American*» від 14 листопада 1961). Так само яскраво виступив проти Росії президент відомої організації Бнай Брит, Лабел Кац, на конгресі, що відбувся при кінці 1961 року в готелі Волдерф-Асторія в Нью-Йорку. А в серпні 1963 вся триденна конференція Світового єврейського конгресу в Монтре у Швейцарії була присвячена майже виключно питанню переслідувань євреїв в СРСР. Про виступи єврейських релігійних діячів, які про заборону печення маці в СРСР у 1962-1963 рр. помістили в пресі та радіо куди більше палких протестів та обвинувачень, ніж ми, українці, про голод 1933 року чи про жертви війни, які поклала народи СРСР у другій світовій війні, ми тут навіть не згадуємо.

Багато єврейських діячів в Америці стали справжніми лідерами антиросійської громадської думки, активно формували її протягом довгих років наполегливої публіцистичної акції. До них можна зарахувати Джорджа Е. Сокольського, який 13 лютого 1962 святкував офіційно 45-річчя своєї антикомуністичної і насамперед антиросійської діяльності. Навіть пресові органи американських реакційних кіл, відомих своїм критичним, а то й негативним ставленням до імігрантських середовищ, дали дуже високу оцінку акції Сокольського («*Time*» від 23 лютого 1962, або «*Tablet*» — орган американських клерикальних кіл — від 18 лютого 1962). Скоро після ювілею Сокольський помер (12 грудня 1962); його похорони удостоїли своєю особистою участю найбільші аси американських суперпатріотичних кіл, як от генерал Мек Артур чи Едгар Гувер (керівник ФБІ), а їхня присутність є мірою заслуг Сокольського («*Свобода*» від 13 грудня 1962). Звичайно Сокольський тут не один; редактори майже кожної єврейської газети ідуть більше чи менше його слідами.

Також величезна більшість антирадянських програм в американському телебаченні поставлена єврейськими режисерами та сценаристами або просто власниками станцій. Американська кінопродукція, що, як відомо, знаходиться майже повністю в руках єврейського капіталу, рішуче та успішно поборює кожну хоча б найменшу спробу радянських «культуртрегерів» пропхати російські фільми на екрани США. Це — без найменшого сумніву заслуга якраз всевладних «акул» з Метро-Голдвін-Маєр'а, Парамавнт'а, 20-Сенчері Фокс'а, Лоев'а, що нечисленні радянські фільми, хоч і пропущені американською владою (в ім'я культурного обміну за американські фільми, що йдуть до СРСР), попадають на екрани лише найнужденніших кінотеатрів, у важко приступних районах міста, а в більшості «правдиво-американ-

ських» міст (Південь, Середній Захід, Нова Англія) взагалі не появляються.

Цікавим і, ми б сказали, дуже знаменним аспектом антиросійської настанови євреїв є те, що вона маніфестує себе міцно після приходу до влади Хрущова. Важко прийняти, щоб вплинув тут факт, що лише Хрущов відсунув від влади колись всесильного Кагановича, а також поклав греблю надмірним єврейським впливам у культурному житті СРСР. Відомо, що Каганович не хотів ні в чому допомогти троцькістським та меншовицьким єврейським діячам, які зазнали переслідувань у сталінський період, а, з другого боку, лише прихід до влади Хрущова та Маленкова зупинив чергову хвилю антисемітських репресій, розпочатих відомим процесом кремлівських лікарів. Як би не було, вже в 1951-1952 рр., коли Хрущов був повністю закритий тінню Сталіна, єврейські діячі починають атакувати Хрущова і беруть йому за зле, наприклад, те, що у своїй відомій промові від 1 березня 1944, де він підкреслив колосальні військові втрати України, не згадав про втрати євреїв.¹³⁾

З приходом до влади Хрущова атаки на нього посилилися, набрали форми постійних крайньо негативних коментарів (наприклад, згаданого вже Сокольського) і часто переходить до винятково злосливої форми, коли висміюють недостатньо чисту «російськість» його мови¹⁴⁾ (див. «Рассказы» Е. Данченка в журналі «Свобода» — орган Центрального Об'єднання політ. емігрантів из СССР, ч. 3, 4, 5, 6, та 7, 1960) чи навіть прямо пришивають йому «фашизм» чи фашистські погляди, тобто російсько-шовіністичні погляди (стаття «Хрущов и еврейский вопрос», «Социалистический вестник» Нью-Йорк, ч. 1, 749, січень 1961, стор. 19-22).¹⁵⁾

Деякі єврейські дослідники закидають останню Хрущову також фальшування своєї біографії та біографії найближчих до нього осіб, як от Аджубея (С. Бялер: О биографическом творчестве и об исторической правде», «Социалистический вестник», ч. 3-4, березень-квітень

¹³⁾ С. М. Шварц: Антисемітизм в Советском Союзе, Изд. им. Чехова, Нью-Йорк, 1952, 184 стор.

¹⁴⁾ Симптоматично, що Сталіна за це не атаковано.

¹⁵⁾ Автор з відомих єврейських редакторів цього заслуженого журналу, (що пише під псевдонімом «Обозреватель»), демаскуючи Хрущова перед американцями як фашиста, намагається очевидно загравати на традиційних американських антифашистських настроях. Проте можна мати деякі сумніви щодо повного ефекту такої акції. Відомо, що подібна антинімецька акція єврейських кіл (зокрема преси та телебачення), організована у США в період економічного відродження Західної Німеччини в 1959-1960 рр., викликала як свого роду протиреакцію помітний зріст антисемітських настроїв серед самих американців. Такій ситуації сприяє безумовно ще й те, що США переживають тепер дуже прикру економічну депресію, а за таких умов легко викликати антисемітські ресантименти, підбудовані заздрістю до кращого фінансового становища єврейських шарів суспільства у США.

1963, стор. 54-56). Важкі обвинувачення проти Хрущова, між іншим також у зламанні існуючих в СРСР законів, зуміли помістити єврейські вчені навіть на сторінках півофіційних органів американського уряду (Моше Дектера в журналі «Foreign Affairs», січень 1963).

В аналізі підґрунтя теперішніх єврейсько-російських зударів і непорозумінь ми часто чомусь не добачаємо ще однієї причини цих зударів: розходжень у площині мистецької діяльності. Як відомо, єврейські інтелектуалісти та мистці відігравали раніше і відіграють тепер досить важливу роль у літературно-мистецькій продукції світу, їх вплив міцний та виразний не тільки у США, але і в багатьох європейських країнах. Якщо мова про згадані вище розходження, то назріли вони власне в період після другої війни. Це вчить нас рівночасно, що єврейсько-російські стосунки міняються з часом і тепер їх ніяк не можна розглядати як мірило ситуації періоду воєнного комунізму чи 20-их рр.

У 1947-1948 рр. розпочато в СРСР на культурному полі акцію, спрямовану проти різних виявів «безрідного космополітизму», під яким речники партії (в той час насамперед Жданов) розуміли всі модерні напрямки в мистецтві, що оспорювали єдиноправильність догми «соціалістичного реалізму». Як показують найновіші директиви Ільчова, який перебрав (із слабшим ефектом) роль Жданова, урядові кола в СРСР є і сьогодні рішуче проти всіх супермодернізмів у мистецтві.¹⁶⁾ А тим часом так якось склалось у світі, що сподвижниками та покровителями найбільше одчайдушних «ізмів» на Заході є вже від кількох десятиріч якраз євреї. Із великих зараз прізвищ мистців одного тільки Парижу, що виростили й творили ще в 20-их рр., а картини яких продаються сьогодні на міжнародному ринку за дуже високі ціни, малярами-євреями були, наприклад, не лише Шагал, але й Пізарро, Ізраелс, Модільяні, Сутін, Жюль Паскен (що підписувався часто Jules Pincas dit pascin) та багато інших, (див. Walter Mehring: *Verrufene Malerei*, Diogenes Verlag, Zürich, 1958, pp. 63, 72-73). Коли Гітлер влаштував у 1934 році в Мюнхені виставку «Die entartete Kunst», а відомо, що нацисти мали в цій площині погляди цілком подібні до дезидератів Жданова чи Ільчова, велика частина виставлених картин та скульптур була продуктом єврейських мистців. Як парадокс, лише ця виставка принесла багатом з них, донедавна ще невідомим, славу, що дотепно відмічає у своїх споминах один з них — Георг Грос (*Ein kleines Ja und ein großes Nein*, Rohwolt Verlag, 1955). Коли приглянутися до поширення дадаїзму чи т. зв. інстинктивного кубізму або абстрактного та безпредметного малярства (про такі

¹⁶⁾ Початково, але спрощеною ілюстрацією відносних сучасних поглядів в УРСР («синхронізованих» з поглядами ЦК КПРС) є карикатура, вміщена у «Вітчизні», ч. 6, 1963, стор. 203 («сюрреалісти та неотомісти на службі капіталу»). Куди більше серйозною та більше вдумливою спробою аналізу модерністичної драматургії Заходу із радянського штандпункту є стаття Єлисавети Старинкевич у «Літературній Україні», ч. 56 від 12 липня 1963.

спотворення як Pop-Art та Quibb навіть не згадуємо) в такій країні, як США, то побачимо, що це поширення було можливе тільки завдяки видатній участі в ньому мистців-євреїв, а насамперед завдяки всебічній підтримці єврейських меценатів та єврейської публіки взагалі. Коли, наприклад, познайомитися з 46-ою виставкою ASCA (American Society of Contemporary Artists), що мала місце у вересні 1963 в Lever House в Нью-Йорку, то з виставлених експонатів та каталогів бачимо ясно, що більше трьох четвертих мистців, а також патронів виставки, — це мистці-євреї, єврейські промисловці та купці. Такий же стан існує в безчисленних галеріях Нью-Йорку, що продають картини та скульптури супермодерних напрямків. Також у другому світовому осередку пропаганди супермодернізмів у малярстві та різьбі — у Швайцарії, власниками таких галерій та видавництв мистецьких монографій є в переважній мірі євреї. Проте, чи не найвідомішим прикладом є тут Музей модерного мистецтва та музей Гугенгайма в Нью-Йорку, що стали прибіжищем та головним центром пропаганди найрізкіших відмін модерного мистецтва. Цікаво підкреслити, що назва Музею модерного мистецтва в Нью-Йорку відповідає назві «модерного» в розумінні протитрадиційного, революційно-модерного, тоді як музеї такої ж назви в Парижі чи Римі виглядають у порівнянні радше на схоронища зразків клясицистичного мистецтва, поскільки окреслення «модерний» розуміється там у стосунку до кінця XIX і XX століття в цілому.

Також у ділянці атональної, «конкретної» чи дванадцятитонової музики найактивнішими на Заході є єврейські композитори (див. журнал «Magnum», ч. 47, квітень 1963). Деякі експерименти в площині дванадцятитонової музики були толеровані до деякої міри в СРСР на початку 60-их років (відомою була діяльність київських композиторів Валентина Сильвестрова, Вадима Губи, Віталія Пацери, Леоніда Грабовського і у Львові А. Нікодимовича), але XXII з'їзд КПРС і їм поклав кінець. Деяким винятком є радянські спроби т. зв. мікротонального компонування за допомогою компютерів, але це входить радше в засяг техніки, а не мистецтва.

Так, як бачимо, євреї-мистці стоять в авангарді сміливих та провокативних¹⁷⁾ напрямків у світовому мистецтві, а офіційні погляди Москви є тут на діаметральному полюсі і становлять головну греблю, яка зупиняє проникнення цих напрямків в СРСР. Цей фактор є теж дуже знаменний в еволюції єврейсько-російських стосунків сьогодні.

¹⁷⁾ К. О. Гец (Götz), маляр т. зв. статистично-метричного напрямку стверджує (наводимо за оригіналом): „Eine nur ästhetische Wertung (... der neuen Kunstrichtungen) ist in diesem Augenblick nicht möglich; (... diese Richtungen) sind eine Ueberschreitung der ästhetischen Grenze und Provokation außerästhetischer Komplexe, die dem Bewußtsein des Betrachters ‚Tiefschläge‘ versetzen sollen“. („Magnum“ op. cit., p. 30).

Єврейсько-українські стосунки виявляють більшу стабільність, ніж єврейсько-російські, але і в них ми спостерігаємо деякі зрушення. Про найпекучіші з них хотілося б сказати декілька слів.

Досліджуючи специфіку єврейсько-українських стосунків, ми швидше чи пізніше, у слабшій чи сильнішій мірі зустрічаємося, наприклад, з епізодами антисемітських виступів у період революції на Україні. Треба ствердити, що в багатьох випадках наше насвітлення цих виступів є контрверсійне, недостовірне. З одного боку, існує зусилля заперечити чи применшити об'єм цих випадків, з другого — наші незручні з'ясування є насправді прямим підтвердженням їх. У свіжих голосах дискусії ми знайшли, наприклад, гіпотезу, що погрому в Проскуріві допустилися «втомлені бійці, щоб помстити знищення ранених полонених української армії жидівським комсомолом» (див. Р. Могилянський: До жидівсько-українських відносин, «Українське Слово», ч. 1 044, 12 листопада 1961). У такій інтерпретації вчинку нас вражає ряд непослідовностей. Насамперед, сам автор визнає, що чуток про знищення ранених не була перевіреною. Також комсомол тут не на місці. Комсомол засновано на першому всеросійському з'їзді спілок робітничої і, теоретично тоді, селянської молоді — 29 жовтня 1918. На Україні комсомол був тоді надзвичайно слабо розвинений, декілька винятково анемічних ланок комсомолу існувало тільки в Катеринославі, Харкові, Херсоні та Одесі (див. стаття і карта в «УРЕ», т. 3, стор. 39). Немає сумніву, що якби в інших місцевостях України існували осередки комсомолу в той час, то це було б відмічене в радянських джерелах, які проявляють виразну тенденцію «поглиблювати коріння» та перецінювати значення комуністичних організацій під час революції, а зокрема в дореволюційний період. Немає теж сумніву, що якби відбувся розстріл комсомольців у Проскуріві, то більшовики його неодмінно використали б у своїй пропаганді. Опис епізоду «наочним учасником» однозначно говорить, що погром у Проскуріві був вчинком не армійської одиниці, а групи мародерів без дисципліни, навіть якби ця група була українськопатріотичною.¹⁸⁾ Не допоможе тут наївне зусилля відтяжувати вчинок такими обставинами як от: «сік дрібний дощ» (повторюється кількакратно в розповіді), «було мокро і зимно», панував «пригнічений настрій», коні і люди «валились із ніг» (але якось не валилися, коли без команди (!?) «помчали, як шалені», на Проскурів).

Такий епізод, як Проскурів, найкраще прийняти як неодмінний атрибут кожної громадянської війни, а виправдувати його немає найменшої потреби, бо не дуже виправдують свої вчинки учасники громадянської війни в Іспанії (обабіч фронту), хорватсько-сербських між-

¹⁸⁾ За ухвалами міжнародної конвенції в Газі (усучасненими та модифікованими), умови ведення війни є досить виразно окреслені. Тимто, наприклад, акція польської АК з часів німецької окупації 1939-1944 рр. розглядається воєнними істориками як акція «банди», а не армії.

усобиць в Югославії в 1940–1945 рр. чи хоча б французькі реваншисти з резистансу, які мають на своїй совісті сваволлю «народних судів» у 1944–1946 рр. Тут хотілося б додати, що посилатися на накази чи розпорядження, які видавали урядові кола УНР тільки частково робить ефект, бо свідчення, наведені вище, говорять, що ці накази не були повністю респектовані. Відомо, що в 1944–1945 рр. командувачі радянськими арміями, що наступали на розтрощену Німеччину чи її сателітів також видавали суворі накази, які забороняли грабунки та знущання над цивільним населенням здобутих територій. Все ж таки перші дні окупації Берліну чи Відня позначалися масовими актами диких звірств та явного грабунку. І саме за цими актами дійсності визначають сучасники та історики характер обставин «здобуття» Берліну чи Відня, а не за теоретичними наказами Конєва чи Жукова.

Критикуючи непослідовності в нашому навітленні деяких епізодів громадянської війни на Україні в 1918–1920 рр., ми мусимо відмітити такі ж непослідовності і з єврейського боку. Навіть солідні дослідники допускають тут за останній час грубі перебільшення та викривлення. Згадуваний вже Б. З. Гольдберг, подаючи перегляд безпорядків у світі, що виникли безпосередньо після закінчення першої світової війни, пише у своїй книзі (стор. 355): «The Turos slauthered 30 000 Armenians, and Ukrainians tortured and murdered Jews in even larger number».

Але він не наводить жадних цифрових чи документальних даних, які підпирали б його твердження. Мало того, декілька абзаців далі Гольдберг визнає, що безпорядки були власне ділом «білих генералів» (Денікіна, Врангеля, Бредова та інших), а також інших отаманів; і тут Гольдберг уже злосливо та свідомо навмисне ставить Петлюру поруч з таким Булак-Булаховичем. Коли Натан Кавфман оскаржив Богдана Хмельницького у «винищуванні євреїв на Правобережжі» (див. «Legal Chronicle», Детройт, 25 січня 1963), то одночасно він не вияснив, як це сталося, що вже півтора століття пізніше Україна стала найбільшим скупченням єврейського населення у світі (під кінець XIX стол. на території України проживало 30% всесвітнього єврейства — див. «ЕУ» 2, стор.675). До того величезна більшість євреїв України проживала якраз на Правобережжі, а такі міста, як Одеса, Львів, Чернівці мали значення справжніх єврейських центрів. Очевидно постать Хмельницького не була такою, якою її бачить Кавфман, коли пам'ять про нього аж ніяк не перешкодила євреям масово поселятися саме на землях України панування Хмельницького. (Детальніші дані про це нове поселення євреїв можемо знайти, наприклад, у праці І. Шіппера, Расселение евреев в Польше и Литве от древнейших времен до конца XVII века, История евреев в России, том I, Москва, 1915, чт. 111-114 і дальші.). Також на Буковині та Закарпатті кількість єврейського населення росте надзвичайно швидко.

Так у 1786 році було на Буковині коло 500 єврейських родин, а в 1870 — 47 800 душ єврейського населення. У 1783 році на Закарпатті жило коло 10 000, а в 1857 — 86 400 євреїв. Згадані цифри говорять ясно про те, що українські землі втішались особливою улюбленістю серед євреїв.

Доказом того, що так є до останніх років і що у виборі місця поселення євреї завжди дають перевагу Україні, ба щобільше, втікають із Росії, якої ніяк не люблять, є стан, що створився на Україні безпосередньо після прогнання з неї німецьких армій. Як відомо, дякуючи евакуації частин євреїв з України в інші області СРСР у 1941-1942 рр. і в наслідок жорстокої екстермінаційної політики німецької окупантщини під час війни, на Україні в момент повернення радянської армії майже цілком не було єврейського населення. Тогочасні джерела згадують, що навіть у великих містах буквально не було ні одного єврея.¹⁹⁾ І от довідавшись про звільнення України від німецької окупації, євреї, евакуйовані на початку війни з України в Росію, а також велика кількість євреїв, які раніше ніколи на Україні не проживали і, може, і від сторіч були жителями російських областей, негайно почали (просто зараз за армією) переїздити на Україну. Їх не лякали вигадки про «антисемітизм на Україні», який там ніби посіяла німецька пропаганда, їх не відстрашували жахливі житлові умови в зруйнованих українських містах, важка харчова ситуація на українських землях і цілковито знищені підприємства. З перших днів після пересунення фронту на захід євреї всіма можливими шляхами почали діставатися у Київ, Вінницю, Одесу та інші українські міста. Цей рух мав характер справжнього екзодусу з Росії. Якого розміру була ця втеча з Росії, говорять цифри, які ми наводимо за тогочасними єврейськими радянськими джерелами.²⁰⁾

Влітку 1945 в Києві було 30 000 євреїв, восени того року — 50 000, а влітку 1945 — 100 000. В Одесі було в жовтні 1945 45 000 євреїв, у квітні 1946 — 80 000, а в червні 1946 — 100 000. У Дніпропетровському налічувалось у червні 1946 50 000 євреїв. У Вінницю в жовтні 1945 прибуло 14 000 євреїв, а в липні 1946 ця цифра виросла до 18 000. У Житомирі кількість євреїв виросла з 10 000 влітку 1945 до 18 000 влітку наступного року. Кількість єврейського населення в Бердичеві становила влітку 1946 10-12 тисяч. Ми навели цифри лише щодо безпосередньо післявоєнного періоду (до липня 1946), коли за неповними даними прибуло з Росії на Україну коло пів мільйона євреїв. У дальших роках цей приплив з Росії продовжувався, а з опублікова-

¹⁹⁾ Василій Гроссман: Україна без євреїв, газета «Айнікайт» від 25 листопада та 2 грудня 1943.

²⁰⁾ Дані за 1944 та 1945 роки взяті з тогочасних єврейських радянських газет «Морґн Фрайгайт» та «Айнікайт», а за 1946 також з газети «Дер Тор». Ці цифри наводить також С. М. Шварц.

них даних стало відомо, що, наприклад, кількість євреїв у Києві становила в січні 1959 154 000 осіб. Не зважаючи, як ми вже відмітили, на катастрофічне становище в українських містах — брак квартир, харчів, меблів, одєжі, опалу на зиму, брак шкіл для дітей; не зважаючи на надзвичайно важкі умови на транспорті (більшість залізниць, шляхів та мостів були знищені в той час, євреї масово покидали будь-що-будь устabilізовані пости в Росії, покидали квартири та незаторкнені воєнним знищенням райони Росії і намагалися зробити це якнайшвидше! При першій можливості, що траплялася, вони тікали від них як могли найшвидше.²¹⁾ Експодус євреїв з Росії в 1944-1947 рр. та їх переїзд на Україну є неоспореним доказом тих ресантиментів, що їх вони мають до Росії. Факту переїзду трьох чвертей мільйона євреїв з Росії на Україну неможливо з'ясувати якимись матеріалістичними мотивами. Відомо, що багато євреїв в РРФСР мали непогані посади в адміністрації чи торгівлі, особливо в довоєнний час (маємо на увазі економічний аспект становища, а не моральний), і навіть євреї, евакуйовані з України встигли добитися в 1942-1944 рр. деяких непоганих постів тим більше, коли зважити, що багато з них належало до верхівки інтелігенції або адміністративного апарату. Все таки в 1944-1947 рр. вони ні на хвилину не завагалися, коли довелося вибирати між Росією і Україною, щоб сотнями тисяч переїхати в українські міста.²²⁾

Цей крок був одним великим висловом довір'я до України, і як такий ми мусимо розцінювати його дуже позитивно. Разом з наведеними вгорі прикладами роз'яснювальної роботи, яку проводять єврейські вчені на Заході щодо проблеми т. зв. «російської енігми», разом з прикладами діяльності Пастернака чи Еренбурга і прикладами боротьби єврейських кіл в СРСР за збереження своєї релігійної та національно-культурної спадщини, приклад експодусу з Росії чи не найвиразніше говорить про те, що єврейський рух стоїть на чітко антимосковських позиціях.

²¹⁾ Такі можливості є, очевидно, винятковими в СРСР. Напередодні періоду т. зв. холодної війни євреї з СРСР (та сателітів) пробували тікати якомога найдалі від Москви, навіть в осоружну їм Німеччину. У 1947 році в окремих таборах Німеччини (насамперед Баварії) налічувалося приблизно 200 000 євреїв-Ostflüchtlinge, див. «Дер Шпігел», ч. 31 від 31 липня 1963.

²²⁾ Подібний експодус у зменшеному масштабі відбувся в 1957-1958 рр., коли на підставі договору між СРСР і Польщею від 25 березня 1957 дозволено радянським євреям, бувшим громадянам Польщі, покинути СРСР. З цього дозволу скористалися майже всі польські євреї, що перебували тоді в РРФСР. І це також свідчить вимовно про їх ресантименти до «нової батьківщини», до якої вони не призвичаїлися навіть після кільканадцятьох років перебування в ній.

В накресленні наших напрямних в українсько-єврейських стосунках ми повинні врахувати вищенаведені факти. Ніяк не можна забувати, що єврейське населення на Україні становило при кінці XIX століття 30% усіх євреїв у світі і що напередодні другої світової війни на українських землях жило 20% світового єврейського населення. Цей момент зумовлює те, що питанню єврейсько-українських взаємин ми повинні приділяти особливу увагу, більше дбайливу, ніж на це могли б собі дозволити інші народи, не так міцно зв'язані з єврейським етносом, як ми.

Гарний подарунок на свята — книжка, що містить широкий перегляд літератури на батьківщині, —

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Упорядкування, вступна стаття й біографічні довідки

І в а н а К о ш е л і в ц я

Книга має 368 стор. і містить вибір з поезії, прози і критики 25 авторів.

Ціна 2,95 ам. дол. або рівновартість в іншій валюті. В Німеччині — 10 нім. марок.

Замовляти у видавництві журналу «Сучасність».

Вийшла з друку нова книга в-ва «Пролог»:

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

В а п л і т я н с ь к и й з б і р н и к

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріялів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЛЮБОМИР ВИНАР: **КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ**

(Продовження)

Співпраця з Іваном Грозним

У березні 1556 Іван Грозний вислав дяка Михайла Ржевського з великим відділом війська на Запоріжжя з наміром «добувать язиковъ и розвѣдывать про кримскаго хана».¹²⁾ Офіційною підставою до походу була вістка, що хан готується до великого походу на Московщину.¹³⁾ Грушевський догадується, що саме Дмитро Вишневецький був ініціатором цього походу, мовляв: «В дійсності, очевидно, подвигнули до того московське правительство ради й представлення зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, учасників його нових заходів і плянів. І при великій обережності і неособливій скоростіпшності московської бюрократії, мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусів зачати досить давно перед тим — десь слідом по своїй візиті в Туреччині».¹⁴⁾

Звичайно, Вишневецький знав про наставлення польсько-литовського уряду до його протитатарських плянів, тому шукав союзника в Москві. Участь значного відділу козаків Д. Вишневецького в поході дяка Ржевського підкріплює здогади Грушевського про ініціативу кн. Дмитра. Тут zarazом треба підкреслити дипломатичний талант і здібність Вишневецького, який, знаючи про союз Литви і Польщі з Кримом, звернений проти Москви, саме використовує московську карту в боротьбі з татарами.

Поставу Вишневецького до литовсько-польського уряду краще зрозуміємо, коли пригадаємо, що Жигмонт писав кримському ханові: Вишневецький охоронятиме турецькі й татарські володіння, як також їх чабанів і улуси від московських козаків.¹⁵⁾ Сталося зовсім протилежне. Дмитро цілком не зважав на литовсько-кримське домовлення і нав'язав зносини з Іваном Грозним, плянуючи послабити або знищити кримську орду.

¹²⁾ Еварницький, цит. пр., стор. 22.

¹³⁾ Н. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI-XVII вв. (Москва 1946, стор. 90).

¹⁴⁾ Грушевський, Історія України-Руси, VII, стор. 118.

¹⁵⁾ Грушевський, там же, стор. 117.

До московського війська М. Ржевського вислав Д. Вишневецький відділ козацького війська під проводом Михайла Єськовича і Млинського, як згадував Ржевський у своєму звіті з червня 1556 року: «на Днепре к нему пристали литовские люди, отаманы Черкаские, Млинским зовут, Д. А. Михайло Ескович, а с ним триста человек, каневских черкас».¹⁶⁾ Козаки Вишневецького прилучилися до військ Ржевського на Запоріжжі. Об'єднані, московсько-українські війська на чайках виступили в похід на кримську фортецю Іслам-Кермен на долішньому Дніпрі, де відбили від татар кінські табуни. Оволодіти самою фортецею було неможливо, бо замок був досить добре укріплений та мав сильну обсаду. Звідсіля вирушили об'єднані війська під Очаків, здобули місто, визволили багато невільників із татарської неволі, які приєдналися до козацького війська. Обвантажені татарським майном, зокрема здобутими гарматами, московсько-українські війська зачали відступ у напрямі на Запоріжжя. В поворотній дорозі були переслідовані турецькими військами, але зуміли від них відбитися, а деяку їх частину знищили. Під Іслам-Керменом заступив ім дорогу старший кримський царевич (калга) на чолі великого відділу татарського війська. Зав'язалася гаряча битва, що тривала декілька днів. Козаки разом з московськими військами не могли приймати бою на чайках, тому укріпилися на невеликому Дніпровому острові і успішно відбивали всі атаки противника, упродовж повних 6 днів витримуючи напади ворога. На допомогу обложеним прибули деякі козацькі відділи, які в тому часі стаціонували на Запоріжжі. Вони розбили кілька невеликих татарських загонів недалеко від ворожих фортець і значно відтяжили козацько-московські військові сили. Користаючися з того, обложені зробили нічну вилазку, захопили татарські табуни коней, перегнали їх до себе на острів, а згодом перейшли на правий берег Дніпра й відступили до острова Мала Хортиця. Після цього московське військо подалося на Слобожанщину, а козаки залишилися зимувати на дніпровських островах.

У пізнішому листі кримського хана до великого литовського князя, писаному на весні 1557, подана невірна вістка, наче українським козакам помагали будувати хортицький замок москалі, мовляв:

«Козаки московские под Очаков минулого лета приходили и шкочу учинили, и после того... з росказанья господаря своего на нашом грунте на реце Днепре в острове Хортице замок забудовати мели...»¹⁷⁾

Тут маємо справу з звичайним перекрученням фактів. Хортицький замок уже був збудований до московсько-козацького походу на Очаків. В 1556 році Вишневецький посилив свою кампанію проти татар і тим самим увійшов у конфлікт із польським і литовським урядом. Ту-

¹⁶⁾ Полное собрание русских летописей, т. XII, ч. I, СПб, 1904, стор. 271-2.

¹⁷⁾ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. I, стор. 139-140.

рецький султан у листі з 20 вересня 1556 до польського короля писав так: «... na Ukrainie waszey nieciaki kniaz Dimitrasz, niespokoiny zdrayca z tamtey strony przyszedłszy, zawdy w tamtych polach Dnieprowi przyległych rozboystwem y różnemi zdradami się bawiając, że imieniem królewskim od Turków y inszych nam poddanych ludzi spasne wybiera, powiadaiać, po trzy po cztery sta różnych stad bydeł przy inszych rzeczach y towarach ubogim ludziom zabierać zwyk». ¹⁸⁾

В дальшому тягу того листа Сулейман приписував козацький очаківський похід Вишневецькому, а також ствердив, що через нього дуже терплять татарські й турецькі купці. Вкінці вимагав, щоб того «wspomnionego łotra» (Д. Вишневецького — Л. В.) скарати на смерть.

У другому листі з 10 вересня 1557 султан писав: «Daliśmy wam też znać przedtym, że na tamtey Ukrainie wszystkiego złego y łotrowstwa przyczyną iest Kniaś Dimitrasz, iakiś łotr, którego zagubić iest rzecz potrzebna». ¹⁹⁾ В інших листах ²⁰⁾ султан далі вимагав, щоб Польща якнайшвидше розправилася з Вишневецьким. У світлі вищенаведених листів бачимо, що Дмитро в той час мусів розвинути не абияку протитатарську кампанію. Ці листи наочно показують, наскільки хибна гіпотеза Голобуцького, що Вишневецький мав гамувати протитатарську боротьбу українських козаків на запорозьких землях.

Насправді Вишневецький в той час був головним козацьким організатором і промотором протитатарської і протитурецької боротьби. Тим часом він переговорював з Іваном Грозним у справі спільної протитатарської акції. У вересні 1556 у Москву прибув післанець Дмитра, козацький отаман М. Єськович, ²¹⁾ який запропонував конкретну співпрацю Вишневецького та Москви в справі винищення кримських татар. Московський цар із великою радістю прийняв висланця Вишневецького, прийняв його пропозицію військової служби та дав Вишневецькому грамоту й подарунки. Разом з Єськовичем Грозний відправив на о. Хортицю своїх посланців — боярських синів Андрія Щепотьєва і Нечая Ртіщева, ²²⁾ які мали скріпити взаємний договір. Тим часом дійшло до дуже напружених відносин між Вишневецьким і Кримом у наслідок його частих наїздів на татарські посілости.

Пізньою осінню 1556 Вишневецький здобув турецько-татарську фортецю Іслам-Кермен, зруйнував замок, а гармати забрав і відправив у хортицьку твердиню. Хан спершу хотів заманити до себе Вишневецького подарунками, ²³⁾ але це йому не вдалося. Отже в січні 1557 велике турецько-татарське військо на чолі з кримським ханом Давлет-Гіреєм напало на Хортицький замок, щоб його тотально знищити. Хан обя-

¹⁸⁾ Жерела до Історії України-Руси, том VIII (Львів, НТШ, 1908, стор. 27, документ ч. 19).

¹⁹⁾ Там же, стор. 31, док. ч. 20.

²⁰⁾ Там же, стор. 32-33, док. ч. 22.

²¹⁾ С. М. Соловьев, История России (Москва, 1960), кн. III, стор. 493.

²²⁾ Полное собрание русских летописей (СПБ., 1904), т. XIII, ч. I, стор. 275.

²³⁾ Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 120.

гав козацьку твердиню понад три тижні, відрізуючи її від харчової до-
стави. Під час цієї облоги багато козаків загинуло. Проте ханові не
вдалося здобути замок, він з дошкульними втратами мусів припинити
облогу й подався на Крим.

Вишневецький звернувся за допомогою до Жигмонта Августа, за-
значаючи в листі про пошкодження замкових укріплень хортицької
твердині, а також брак вогнепальної зброї, зокрема гармат. У відповідь
король писав йому, що тішиться успіхами його боротьби, але наказу-
вав, щоб у майбутньому не дозволяв козакам наїздити на татарські по-
сілості.²⁴⁾ Звичайно, така настанова Литви та Польщі до протитатар-
ської боротьби козаків не могла задовольнити Вишневецького, який
у той час зовсім здецидувався співпрацювати з Іваном Грозним і пе-
рейти до нього на службу. Пізнім літом 1557 року Девлет-Гірей вдруге
обложив козацький замок. Цим разом, крім орди, в облозі брали участь
турецькі та волоські війська. Вишневецький, беручи до уваги десяти-
кратно переважаючі сили ворога, залишив з козаками острів Хортицю
і подався на Черкаси. Татари зруйнували тоді козацький замок і ві-
дійшли до Криму. З Черкас писав Вишневецький І. Грозному: «он з
Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что корму не стало у него,
и козаки у него разошлись . . . »²⁵⁾ В Черкасах і Каневі Вишневецький
довше не затримався, а восени 1557 подався до Москви, де мав зложити
цареві присягу вірності, а заразом дістав у дідинче володіння місто
Белев з усіма прилягаючими селами, багато дарунків і десять тисяч
рублів — дуже велику на той час суму.²⁶⁾ Це було рівнозначне з пов-
ним розривом Вишневецького з Литвою і Польщею.

Про період московської служби Д. Вишневецького залишилося від-
носно багато документів, так що його можна докладніше наświetлити.
Іван Грозний цілковито поділяв пляни протитатарської боротьби Ви-
шневецького, який став його головним дорадником у татарських спра-
вах. У січні 1558 року цар доручив Вишневецькому вибратися з п'яти-
тисячним військом на Крим. Він мав іти шляхом московського походу
1556 року, тобто побудувати на горішнім Пслі човни й звідти плясти
на Низ.²⁷⁾ Військам Вишневецького мав зі сходу допомагати Кабардин-
ський мурза Канклич — великий ворог Криму.

Треба також підкреслити, що Дмитро плянував все ж таки втяг-
нути в протитатарську лігу Литву, а тому за всяку ціну хотів розір-
вати союз між Литвою і Кримом. Для цього, за його намовою, цар
вислав послів до Литви, які мали дошпроводити до миру між двома дер-
жавами та до спільного протитатарського фронту. Спочатку пропози-
ція Грозного-Вишневецького знайшла сприятливий ґрунт серед укра-
їнських і литовських магнатів і навіть обидві сторони погодилися на

²⁴⁾ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 148-149.

²⁵⁾ Полное собрание русских летописей, т. XIII, ч. I, стор. 286.

²⁶⁾ А. Стороженко, цит. пр., стор. 521; Соловьев, цит. пр., стор. 493.

²⁷⁾ Грушевський, цит. пр., VII, 121.

спільну протитатарську боротьбу, але опісля переговори розбилися через незгоду в справі політичних кордонів обох держав.²⁸⁾ На початку 1558 року Вишневецький вирушив у похід і в травні того ж року писав цареві, що дійшов до Перекопу, але не зустрів жадного татарського спротиву. Польський король своєчасно повідомив кримського хана про похід Вишневецького, та хан наказав татарам податися на короткий час в гліб Кримського півострова.²⁹⁾ Дмитро Вишневецький повернувся з козаками й московським військом на о. Хортицю, де зустрівся з прибулим московським військом під проводом М. Ржевського, І. Заболоцького й Ш. Кобякова, які привезли з собою провіант і великі запаси амуніції. Так Хортиця знову стала головною випадовою протитатарською базою. Вишневецький перегрупував свої війська, хворих вислав додому, а сам подася в Іслам-Кермен. Він згодом плянував піти походом за Перекоп на Козлов, про що повідомив царя.³⁰⁾ У відповідь Іван Грозний наказав йому прибути негайно до Москви,³¹⁾ а на Хортиці залишився із відділом війська дяк М. Ржевський. Цей захід царя став основою конфлікту Вишневецького з Москвою, який згодом закінчився повним розривом між ними.

В історичній літературі існує декілька гіпотез відносно причини відкликання Д. Вишневецького до Москви. На думку Голобуцького, І. Грозний не вірив Вишневецькому, бо в Москві «хорошо знали, что Вишневецкий „израдил“ уже не одному государю и поэтому отнеслися к нему без особого доверия».³²⁾ Ця гіпотеза досить неправдоподібна, бо знаємо, як Вишневецького величаво приймали в Москві під час його приїзду та які дарунки він одержав. Д. Мишко добачає причину відкликання царем Вишневецького з Дніпра в тому, що «на Хортиці Д. Вишневецький відібрав найбільш відважних російських воїнів, яким дав завдання захищати Запоріжжя від татар, а решту відправив у Росію. Це, очевидно, послужило причиною того, що на початку 1559 року російський уряд відкликав Д. Вишневецького з Хортиці в Москву».³³⁾ Можливо, що цей розпорядок Вишневецького дійсно не подобався московському урядові, проте важко повірити, щоб це викликало аж таку гостру реакцію.

На думку Грушевського, дуже можливо, «що супроти Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі».³⁴⁾ Це правда, що під час походу Вишневецького Грозний вислав до Литви своїх послів, а згодом Жигмонт Август вислав до Москви окреме посольство

²⁸⁾ Докладніше про московсько-литовські переговори у Грушевського, VII, 122-123.

²⁹⁾ Еварницький, цит. пр., стор. 26.

³⁰⁾ Полное собрание русских летописей, цит. пр., стор. 296-297.

³¹⁾ Соловьев, цит. пр., стор. 494.

³²⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 82.

³³⁾ Д. І. Мишко, Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст. (Київ, АН УРСР, 1959), стор. 116.

³⁴⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 124.

в справі спішної протитатарської боротьби. Крім того, треба згадати, що Москва переговорювала з Кримом,³⁵⁾ для якого постає Вишневецького була дуже одіозна. Можна догадуватися, що надзвичайна популярність Вишневецького серед запорозьких козаків теж не мусіла бути до вподоби москалям, а до того могли вплинути певні непорозуміння між Вишневецьким і Ржевським та іншими московськими старшинами. В кожному разі Вишневецький від'їхав у Москву, а плян його кампанії передали до реалізації московському воеводі Д. Адашеву. Прибувши в Москву, Вишневецький на короткий час поїхав у своє місто Белев. Ще того самого року Вишневецького вислали до Тули для оборони проти кримських татар, а в лютому того ж року він відійшов на Дін, де мав збудувати судна та підготувати похід на Керч. З квітня донісся лист Дмитра до Грозного, в якому згадувалося, що він розгромив біля Озова кримський відділ війська.³⁶⁾ У жовтні Вишневецький приїхав у Москву з черкеським мурзою Чурюком, який клопотався перед московським урядом, щоб черкесів прийняли у московське підданство. Взагалі Вишневецький з черкесами досить здружився, стараючися зрозуміти їхні потреби. В лютому 1560 року Грозний призначив Вишневецького воеводою п'ятигорських черкесів на Кавказі. Усунення Вишневецького від татарських справ, відірвання його від Дніпрових порогів, від українського козацтва — приспішило його рішення зірвати з московським царем. Москва в той час майже виключно концентрувала свої сили на Ливонську війну, яка в 1561 році перетворилася на війну з Литвою.

Вишневецький вирішив повернутися на українські землі й далі працювати над організацією козацтва. У Москві виїздом Вишневецького досить схвилювалися. Іван Грозний вислав у Литву посланця Клобукова, якому був даний наказ: «Если спросят о Вишневецком, то отвечать: притек он к государю нашему, как собака, и потек от государя как собака же, а государю нашему и земле убытка никакого не учинил».³⁷⁾ Цим, звичайно, Грозний бажав затушувати своє хвилювання з причини від'їзду кн. Дмитра — одного з найкращих організаторів протитатарської боротьби того часу.

Як бачимо, з Москвою Вишневецький розійшовся через те, що його відсунено від Запоріжжя, а його пляни протитатарської кампанії дано до реалізації московським полководцям. Така настанова московського царя приспішила поворот Дмитра Вишневецького на українські землі.

³⁵⁾ Соловьев, цит. пр., стор. 484.

³⁶⁾ Стороженко, цит. пр., стор. 522.

³⁷⁾ Соловьев, цит. пр., стор. 557.

Розділ III

ПРИЇЗД У ЛИТВУ І МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Літом 1561 року Д. Вишневецький уже повернувся з Кавказу на Запоріжжя і розташувався в урочищі Монастирища, тридцять миль від Черкас. Він знову почав протитатарські походи, про що знаходимо виразні нотатки в дипломатичній кореспонденції з Константинополя від червня 1561 року.¹⁾ З першого липня того року донеслася вістка, що «Дмитрашко (Вишневецький — Л. В.) з Тартарії, коли почув, що Пан (турецький султан Сулейман II, 1520-1560 — Л. В.) вислав військо до Кафи, повернувся назад».²⁾ Це свідчить, що Вишневецький із своїм відділом козаків у липні 1561 року побував недалеко Кафи. Тим часом він вислав із Монастириського острова посланця до свого брата в перших, черкаського старости кн. Михайла Вишневецького, заявивши своє бажання повернутися в Литовську державу. В листі він зазначав, що в Московщину подався під час перемир'я і що не мав жадних ворожих намірів проти Литви. Король прийняв Вишневецького і його друзів назад у кордони своєї держави та видав йому глейтовий (охоронний) лист від 5 вересня 1561 року, в якому читаємо: «Пам'ятуя в'рнныя службы предковъ князя Дмитрія Ивановича Вишневецкого, мы прїймаемъ его въ нашу господарскую ласку и дозволяемъ ему ѣхать въ государство нашей отчизны и во дворъ нашъ господарскій для службъ нашихъ, не боясь строгости посполитаго права и нашего отъ господаря каранія и неласки нашей за то; можетъ онъ добровольно въ панствахъ нашихъ жить, пользуясь всякими вольностями и свободой, какъ и другіе княжата, панята и обыватели панства нашего».³⁾

Одержавши охоронний королівський лист, кн. Дмитро деякий час проживав у свого кузена в Черкасах, а частина його козаків, які брали участь в очаківському поході 1556 року, була вислана на Ливонську війну, де вони одержали добру заплату.⁴⁾ По відході Д. Вишневецького із Запоріжжя більшість його козаків з Хортиці й других островів промишляли окремими ватагами або вернулися на волость. На початку 1562 року Дмитро поїхав до Кракова, а згодом на сойм у Люблині. Всюди вітали його як героя і провідника протитатарської боротьби.⁵⁾ Вишневецький ще за життя тішився великою популярністю серед українських і польських низів і шляхти. У Кракові він зустрівся з багатим польським шляхтичем Ольбрахтом Лаським, який

¹⁾ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes* (Romae, 1959), vol. I: 1550-1593, no. 7, pp. 33-34.

²⁾ *Ibid.*, no. 8, p. 34: . . . „S'e ancho havuto aviso che il Dimitrasco di Tartaria, havendo inteso il soccorso ch'il Signore mandava a Cafa, s'era ritarato di la alquonte giornate“.

³⁾ Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 155-157.

⁴⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 523.

⁵⁾ Стороженко, цит. пр., стор. 523.

свого часу володів молдавською твердинею Хотином. З ним увійшов у тісні зв'язки й дружбу. Тим часом кн. Дмитро захворів⁶⁾ і король віддав його під опіку своїх надворних лікарів. Це свідчить, що Жигмонт прихильно був наставлений до Дмитра. По видужанні Вишневецький далі продовжував розмови з Лаським на тему сусідньої Молдавії.

Молдавський похід

Ольбрахт Ласький, беручи до уваги кровний зв'язок Вишневецького з господарськими родами в Молдавії, намовляв його здобути збройною рукою господарський престол.⁷⁾ Перед Вишневецьким розкривалися нові обрії для реалізації його політичних плянів. Він бачив у складній політичній міжнародній ситуації самотній вихід, що міг стати поштовхом для створення нової протитурецької і протитатарської сили на Сході Європи. Це було стратегічно-політичне опанування Молдавії, в якій проживало чимало українського населення. Слід пригадати, що протягом XVI століття Молдавія відіграла важливу роль в історії України. Лише впродовж другої половини XVI ст. козаки відбули понад двадцять більших походів у Молдавію. Починаючи від відомого повстання Мухи (1490-92) аж до часів Дм. Вишневецького, Україну віддавна лучили в Молдавію тісні культурні, релігійні, політичні та економічні зв'язки.⁸⁾ Молдавія, як і Крим, стала лицарською школою для українського козацтва. Султан раз-у-раз скаржився Польщі про напади козаків на Молдавію і вимагав від польського короля жорстокої розправи з тими «розбійниками», «свавільними людьми».⁹⁾ Проте Польща та Литва в другій половині XVI ст. була слаба, щоб спинити розвиток козацької організації або її знищити, тому козацькі виправи на Молдавію продовжувалися. Не залишилося багато джерел, що вказували б виразно на причини молдавської виправи Дмитра Вишневецького, який вирішив здобути за допомогою козацької зброї молдавський господарський престол. Будучи господарем Молдавії, незалежної від турецького протекторату, кн. Дмитро міг контролювати степ і не допускати до вандальських наїздів татар на Поділля. Рівночасно з тим похід кн. Дмитра Вишневецького на Молдавію рівнозначний з першим поважнішим виступом українського козацтва на форумі міжнародної розгри політичних сил. Цей похід виразно вказував на постання нової політичної сили на Сході Європи — українського козацтва. Крім того, Дми-

⁶⁾ Хроніка Бельського, стор. 1145.

⁷⁾ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum...*, op. cit., pp. 46-47.

⁸⁾ Ці зв'язки автор докладніше розглядає в праці: «Українсько-молдавські відносини в другій половині XVI-го століття». Вони наświetлені і в недавно опублікованій монографії: Н. А. Мохов, *Очерки истории Молдавско-русско-украинских связей*, Кишинев, АН Молдавской ССР, 1961.

⁹⁾ Жерела до Історії України-Руси, т. VIII, док. ч. 1, стор. 1.

тро Вишневецький був першим претендентом із українських князів на господарський престол Молдавського князівства. Яка ж була в той час внутрішня політична ситуація в Молдавії?

У Молдавії, яка під кінець XV століття стала фактично васалем Туреччини, дуже часто змінювалися володарі. Турецький султан фактично торгував престолом молдавського господаря, даючи грамоту правління тому, хто більше заплатив. Спроби деяких молдавських господарів, у яких час від часу обзивалося християнське сумління — зірвати з Туреччиною, кінчалися невдачами. Тут маємо на увазі часи таких господарів, як Петро Рарес, Стефан V Лакуста, Александр III Корнеа, Ілля II, Стефан IV Рарес та ін. Всі вони займали місце на молдавському престолі в 1530-50 роках.¹⁰⁾ У висліді Молдавія на переломі XVI століття економічно й політично була дуже тісно пов'язана з Туреччиною, чи точніше, знаходилася під тяжким турецьким пануванням на правах турецького протекторату.

У 1552-61 роках у Молдавії господарював Александер IV Лопушнянин (Alexander Loruşneanu), який ішов цілком на руку турецькому урядові. Уже в 1558 році на політичній європейській арені виринув Геракліт Деспот, грек із острова Самос,¹¹⁾ він зв'язався з вищезгаданим польським шляхтичем Ольбрахтом Лаським і за його допомогою прогнав свого попередника Александра IV Лопушнянина. У першій фазі боротьби Деспота за владу в Молдавії брали участь козаки. Молдавський хронікар Урехі подає, що військо Геракліта мало в своїх рядах німців, шведів і козаків.^{11а)} Перший його похід проти Александра в 1560 році не повівся, і наемне військо розійшлося.¹²⁾ Але наступного року, в бою під Вербією, Геракліт на голову розбив свого противника та зайняв Молдавію.

Сам Геракліт (Despot Voda 1561-1563) був цікавою особою. Він залюбки розповідав, що походить із старовинного грецького роду. Ще перед зайняттям Молдавії, Геракліт подорожував по Франції, Пруссії, Польщі, де здобував загальні визнання за свою освіченість.¹³⁾ Він бажав заснувати в Молдавії латинський університет і почав заводити багато західноєвропейських інновацій до молдавського побуту. Це ж вкінці привело до загального невдоволення молдаван, які недолюбливали чужинецьке оточення Деспота. Лаському, який фінансував наемне військо Деспота, він обіцяв великий грошовий дохід і разом зробив його «буркулабом» — намісником Хотина. Не зважаючи на високу освіту Геракліта та його добрі наміри піднести позем культур-

¹⁰⁾ Докладніше про їхню діяльність див. Йорґа, *Geschichte des Rumaenischen Volkes* (Gotha, 1905), vol. I, pp. 375-388.

¹¹⁾ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum . . .*, op. cit., p. 45, no. 20.

^{11а)} Gregoire Urechi, *Chronique de la Moldavie* (Paris, 1878), p. 405.

¹²⁾ N. Jorga, op. cit., p. 391.

¹³⁾ Йорґа присвятив діяльності Геракліта окрему працю п. н. *Nouveaux materiaux pour servir l'histoire de Jacques Basilicok l'Heraclide, dit le Despote*, Bucarest 1909.

ного життя Молдавії, молдавани вважали його чужинецьким зайдою. Саме тому молдавські бояри задумали усунути від влади Деспота й договорилися з Томшею (Stefan Tomša 1563-64), який у той час командував усіма молдавськими військами та був довіреною людиною Геракліта. У свою чергу Ласький, який саме тоді посварився з Гераклітом, намовляв Вишневецького до молдавського походу. В похід на Молдавію вибрався Вишневецький літом 1563 року з 4 000 козаків.¹⁴⁾ Його помічником був «поручник Пясецький», мабуть, з польського роду. Вишневецький прибув над Дністер і там отаборився. Треба зазначити, що він ще не зовсім сдужав. Згідно з домовою кн. Дмитро мав очікувати Ласького, який мав прибути з другим наємним військом, набраним з поляків. У той час у Молдавії розгорілася вже домашня війна між Деспотом і Томшею. Молдавські бояри вислали до Вишневецького послів з проханням визволити їх від панування Деспота та зайняти молдавський господарський престол. Можемо догадуватися, що вже тоді вони діяли з доручення Томші, який готував нову інтригу. Грушевський пише, що проти Деспота піднялося повстання під проводом Томші. І саме тоді подано Вишневецькому надію на господарство, бо деякі бояри не мали охоти мати за господаря Томшу.¹⁵⁾ На нашу думку, ця справа вимагає окремої перевірки. Нам нічого не відомо про якесь значніше невдоволення молдавських бояр Томшею після зрадницького схоплення Вишневецького. Тому думаємо, що молдавські бояри стояли в безпосередньому порозумінні з Томшею і діяли з його доручення. Такі думки насуваються нам у зв'язку з обставиною, що молдавські бояри не дораджували Вишневецькому брати з собою велике військо, мовляв, і без того віддадуть йому престол молдавського господаря.¹⁶⁾

Тим часом Вишневецький скликав нараду козацьких старшин, де мали бути обмірковані дальші пляни військових операцій і молдавські запросини. Загалом всі прихилилися до думки Пясецького, який радив не чекати приходу Ласького і вирушити в похід. Свою пораду він обґрунтовував фактом сердечних записок від молдаван, як також тим, що не буде потрібно ділитися воєнною славою з другими, а Молдавію можна буде легко зайняти без Ласького. Треба ствердити, що в цей самий час Томша вдавав приятеля Деспота, не зважаючи на те, що в Молдавії прихильники Томші вже підняли повстання. Удаючи «приятеля принца», як згадує Урехі та Бельський, Томша пода-

¹⁴⁾ П. А. Куліш, *История Воссоединения Руси* (СПБ., 1874), т. I. стор.61.

В одному анонімному італійському рапорті читаємо, що польський король призначив Вишневецькому і Лаському три тисячі кінноти та тисячу піхоти — з наказом, щоб вони вибралися воювати Московщину. Проте Вишневецькому була багато ближча справа Молдавії, і він із своєю тринадцятю кіннотою і декількома гарматами вибрався в Молдавський похід. Див. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum...*, op. cit., 45.

¹⁵⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 125.

¹⁶⁾ Urech, op. cit., p. 429.

вав Гераклітові весь час фальшиві інформації, мовляв, Вишневецький разом з татарами вдерся в Молдавію і руйнує села та міста.¹⁷⁾ Тоді Геракліт вирішив переговорювати з Вишневецьким. Він вислав до нього послів для мирових переговорів. У заміну Геракліт обіцяв козакам тисячу коней і багато тисяч волів та свець.¹⁸⁾ За декілька днів над береги Дністра прибув Ласький з великим відділом війська.¹⁹⁾ До нього теж Деспот вислав послів з проханням, щоб він, як давній приятель, забув про непорозуміння і допоміг йому в цій складній ситуації, рівночасно прирікаючи заплатити давні заборговання. Ласький, розгніваний на Вишневецького за недотримання договору, вирішив допомогти Деспотові. Він звинув табір і рушив у бік Серету.

Тим часом Томша далі змальовував перед Деспотом похід Вишневецького в найчорніших барвах. Він доносив молдавському госпдареві про страшні напади козацько-татарського війська, які винищували населення Молдавії. У зв'язку з тим він просив Деспота дати до його диспозиції всю молдавську кінноту, обіцяючи розбити козаків і татарську орду. Деспот, нічого не передчуваючи, віддав під його командування всю кінноту з молдаван, наємних німців, мадяр і поляків,²⁰⁾ а сам залишився в сучавській твердині разом із своєю прибічною сторожею, що складалася з кількох сотень відважних вояків.

Про відкриту зраду Томші дійшли до нас два варіанти оповідань польських хронікарів — Бельського й Пашковського, що в деяких моментах себе взаємно заперечують. Пашковський в цю аферу змішав угорського короля Івана, який мав вислати на кордони Молдавії свої війська. На цю вістку молдавські бояри ніби «зрадили свого пана» і вимагали від Деспота висилки наємних військ за кордони Молдавії.

Під час маршу висланих військових частин молдавани ніби перебили всіх німців і тим самим Деспот залишився без найвірнішого війська. Описля Томша з «ворніком» Мотоком виступили явно проти Деспота і винищили рештки вірних йому військових частин. По перемозі над прихильниками Деспота Томша вирушив із головними силами назустріч Вишневецькому, який стояв табором недалеко Сучави.²¹⁾

Бельський подає більш менш ті самі відомості з деякими змінами щодо розправи Томші з наємними військами Деспота. Під час походу Томшу молдавани проголосили своїм «префектом», додаючи йому ім'я Стефана. Разом рушили під Сучаву з наміром зайняти місто і прогнати Деспота, який в той час ще не був свідомий молдавської зради. Ці оповідання здебільша з'ясовують поведінку Томші та його змову.

¹⁷⁾ Ibidem.

¹⁸⁾ Urech, *ibid.*, p. 431.

¹⁹⁾ Ibid., p. 429, подано, що в Ласького було 15 000 війська. Це число, мабуть, перебільшене.

²⁰⁾ Ibid., p. 433; *Litterae Nuntiorum Apostolicorum . . .*, op. cit., v. I, p. 41.

²¹⁾ Ibid., p. 434.

Знаємо, що Геракліт незабаром довідався про зраду Томші, а тому замкнувся в Сучавській твердині і чекав там на свого суперника. З Томшею було все молдавське військо, а з Деспотом тільки його прибічний відділ.²²⁾

Томша обмінявся з Вишневецьким посланцями. Він заявив, що за короткий час усі бояри прийдуть віддати йому поклін і всі разом вирушать проти Деспота. Вишневецький не мав найменшого поняття про пляни Томші. Треба також додати, що він був хворий і тому навіть їхав не верхи, а на возі.²³⁾ Хитрий Томша домовився з кн. Дмитром, що вони зустрінуться близько Серету, де бояри зложать свою присягу. Як згадує хронікар, Вишневецький переходив міст на Сереті з малочисленими відділами, які не йшли в боевому ладі, а були розпорошені.²⁴⁾ Скориставшись з того, Томша міг легко розбити козацьке військо. В додатку, як згадує Урехі, був дуже мрячний день, і це полегшило напад, який молдаванам цілком удався. На мосту молдавани з усіх сторін напали на козаків. Напад був зовсім несподіваний, і козацькі відділи не могли довго ставити організований опір. Козацькі війська були розбиті, і багато козаків попало в полон. Так розбилася молдавська концепція Дмитра Вишневецького, захопленого в полон, згодом він згинув героїською смертю в Царгороді.

Зовсім інша версія збереглася в цитованому нами анонімому італійському джерелі, що його треба прийняти з поважними застереженнями. Невідомий автор каже, що Вишневецькому молдавани сказали, що він запізнився і вони вже вибрали собі господаря. Рівночасно радили йому вертатися «тишком-нишком» додому.²⁵⁾ Така поведінка обурила Вишневецького, і він назвав молдаван зрадниками. Вишневецький знав, що його військо менше від молдавського, що мало тисяч з п'ятнадцять, і вирішив напасти на них серед ночі з трьох різних сторін. Через те, що напад не удався, молдавські війська опісля заатакували війська Вишневецького і вибили більше 2 000 козаків. Тоді Вишневецький утік і сховався в сусідньому лісі.²⁶⁾

В першу чергу цей рапорт був посланий правдоподібно членом ватиканської нунціатури в Польщі, отже мало правдоподібно, щоб інформації були подані з особистої обсервації подій. Сумнівно, щоб Вишневецький по невдалому оплянуванні наступу на молдавський табір чекав аж до ранку на те, щоб молдавани заатакували козацький табір і вибили дві тисячі вояків. Молдавські сучасні джерела виразно подають, що Вишневецький не сподівався жадного нападу, він їхав з

22) Negotiations . . . , op. cit., p. 733.

23) Еварницький, цит. пр., стор. 30.

24) Urechi, op. cit., p. 434.

25) Litterae Nuntiorum Apostolicorum . . . , op. cit., „De rebus Ucrainae“, p. 47: „Mandorno quelli Baroni, che prima havevano invitato il Viznoveschi, a dirgli ch'egli havena tardato troppo, et che già havevano eletto un Principe, al quale non poteano mancare, perciò l'essortavano a ritornarsene senz'altro strepito a casa sua“.

26) Ibid., p. 48.

козацькою кіннотою відбирати присягу вірності молдавських бояр. Конфронтуючи польські та молдавські джерела, знаходимо в них багато спільних описів, які заперечують достовірність італійського джерела. Тому ми схильні італійський документ уважати в деяких місцях неточним.

Розділ IV

ПОЛОН І СМЕРТЬ Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Існує кілька версій про полон Вишневецького. Відомо, що він був ослаблений своєю недугою, а тому не мав великих надій на втечу. Дмитро сховався в стіжку сіна біля села Богосені, але один священик, який це побачив, віддав його Томші.¹⁾ У римській дипломатичній переписці того часу знаходимо анонімну реляцію,²⁾ в якій доволі докладно відтворено схоплення Вишневецького. Також у пізнішому творі про життя Деспота «*Vita Despothi Principis Moldaviae*» (1564-1568), зложеному у Львові, досить докладно описані події, пов'язані з молдавськими справами.³⁾ З цього твору довідуємося, що «як тільки Вишневецький усвідомив собі, що вся надія на перемогу і рятунок втрачена, зважився на втечу. Він навмання подався в ліси, вештаючись сюди й туди три дні. Вкінці, блукаючи, виїшов з гаю, обережно зійшов на гору, де зустрів його якийсь селянин. Запитаний цим, хто він є, Вишневецький звирився у своїй скруті, а за своє врятування обіцяв щедрю нагороду та дуже щасливе життя. Цей селянин пообіцяв рятунок, прибіг додому, посадив Вишневецького на приготований віз, потайки одвіз його до Сучави та передав новообраному молдавському господареві Стефанові».⁴⁾

Томша дуже втішився схопленням Вишневецького і відіслав його разом з Пясецьким і схопленими козаками до Царгороду, як подарунок султанові.⁵⁾ Деяким в'язням Томша повідрізував вуха, носи та

¹⁾ Urechi, op. cit., p. 439.

²⁾ *Relatio de rebus Valachiae deque Principibus eius et luctis de possessione huius Provinciae, nec non de Duce Demetrio Vyšneveckyj, dicto „Baida“, eius captivitate in Valachia et morte Constantinopoli per manus turcarum . . . ; vide: Litterae Nuntiorum Apostolicorum . . .*, op. cit., 45-49, nr. 20

³⁾ *Vita Despothi Principis Moldaviae*, pp. 49-54, nr. 21.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 51: „At ubi Vesgoveschi totam videt amissam spem victoriae et salutis, consulit fugae, cinfertque sese praiceps in nemora, trium illic ducens moram dierum. Postremo vagus egreditur nemore offenditque finite montem hicque fit obvius illi quidam rusticus. A quo interrogatus, quisnam foret, ille detecta sibi sua conditione promittit ingentes divitias, summamque beatitudinem, modo illum salvum reddat. Spondit his rusticus ei salutem, et accurrens domum inducto currum illum conscendere facit, atque secreto in Sochiava deducit, et novo Principi Stefano, ab illis electo, affert“.

⁵⁾ *Kronika polska Marcina Bielskiego*, vol. 2, p. 1147.

відіслав назад на Україну. Тим часом Деспот теж загинув трагічною смертю. Він вийшов із сучавського замку в парадній княжій одежі назустріч натовпові¹ молдаван. Його на місці зарубали.⁶⁾ Звичайно, Йорґа в своїй Історії не згадує про зраду Томші, він лише стверджує, що «In einem Treffen mit dem staerkeren Heere seines Nebenbuhlers wurde er am Serethfluss gefangengenommen».⁷⁾ Йорґа дуже часто одно-сторонньо насвітлював невідгідні для румунської історіографії події.

Про перебування Вишневецького в Царгороді дійшла тогочасна французька дипломатична кореспонденція, і на її основі можна відтворити деякі фрагменти з кінцевого етапу життя Дмитра Вишневецького. Перш усього французький дипломат писав, що кн. Дмитро (в оригіналі «Дмитрашко») увійшов у Молдавію з 6 000 козаків. У Царгороді, як виходить, були так добре поінформовані про пляни Вишневецького, що султан велів беглербеєві Греції вирушити з кількома тисячами яничарів на Молдавію.⁸⁾ П'ятнадцятого жовтня 1563 року французький посол писав, що «бідний Дмитрашко повинен прибути із своїм товариством сьогодні або завтра». Посол догадувався, що Дмитрові «зроблять декілька прикростей» і рівночасно хибно подає, що «люди Дмитрашка всі були поляками».⁹⁾

Цей самий інформатор доносить, що в зв'язку з зрадливим схопленням Вишневецького «поляки взяли за зброю, щоб помститися за несправедливість». Без сумніву, тими «поляками» були козаки, як і деякі відділи Ольбрахта Ласького, які намагалися визволити з рук молдаван Геракліта, не знаючи про його смерть. Дев'ятнадцятого жовтня француз писав, що «бідний Дмитрашко тількищо прибув, як його величество султан наказав його вбити разом із іншим бароном з Польщі, який називався Пісоніцкі (Пясецький — Л. В.), що за своє життя давав баші 20 000 дукатів. Решту його вояків послано на галери, крім одного, який служив Деспотові — його повішено».¹⁰⁾

Оце всі дані, що дійшли з французької дипломатичної переписки. У згадуваній львівській записці про смерть Вишневецького читаємо, що автор цього оповідання (анонімного) бачив обох — Вишневецького і Пясецького, завішених залізними гаками «на хресті смерти». Вони впродовж трьох днів були живі. Третього дня на наказ султана цільними пострілами вкоротили їм життя, а решту бранців засудив він на кару.¹¹⁾ На основі переказів очевидців досить докладно відтворено

⁶⁾ Jorga, Geschichte des Rumaenischen Volkes, vol. I. p. 393.

⁷⁾ Id., Geschichte des Osmanischen Reiches, vol. III, p. 112.

⁸⁾ Negotiations, op. cit., p. 733.

⁹⁾ Ibid., pp. 741-742.

¹⁰⁾ Ibid., p. 42.

¹¹⁾ Litterae Nuntiorum..., op. cit., p. 52, doc. nr. 21: „Horum videbat duos Visnowiecki et Pioseschi in supplicio crucis ferreo hamo sub mento posito pensos, qui triduo fiunt superstites, tercio die iussu Caesareo sagittis solvunt vitam, caeteros addamnat“....

смерть Вишневецького. Бельський¹²⁾ переказує оповідання очевидця, мовляв, султан Селейман II велів Вишневецького й Пясецького почипити на гаках на тім розі, як їхати до Галати. Пясецький змер легкою смертю, бо, падаючи з башти, зачепився за ребро і був обернений головою вниз. Натомість Вишневецький зачепився за ребро, звернений головою вгору. На гаку прожив він три дні, але тому що весь час проклинав мохаммеданську віру, турки його застрілили з лука.

Вишневецький, споріднений з господарським домом Стефана Великого, пригадуючи співпрацю молдаван з українськими козаками на кінці XV і початку XVI ст., аж ніяк не припускав такої зради з боку молдавських бояр. Урехі твердить, що «в дійсності ніхто перед ним не зазнав подібної зради».¹³⁾ Від того часу датуються своєрідна ненависть козаків до зрадливих молдаван. Смерть Вишневецького мала величезний вплив на дальші козацькі молдавські походи. По його трагічній смерті почали творитися легенди й перекази, що ширилися не тільки в українських, але й у польсько-литовських колах¹⁴⁾ і чеських.¹⁵⁾ Вишневецький в очах свого народу та чужинців став символом відваги, одчайдушного героїства і самопосягати. Кілька десятків років пізніше незнаний автор у жалібному вірші «Epicedion»,¹⁶⁾ на пам'ять князя Михайла Вишневецького, згадуючи про цілий рід Вишневецьких, про Дмитра писав наступне:

„Książę Dymitr iak wielkiey, bywał przeważności,
 Y zacny a mąż wielki, y mężney dzielności.
 Nie byli mu nic srodzy tu ci Besurmani.
 Ni drapieżny Tatarzyn, Turcy zawoiami.
 Krwawił szablą wiele kroć, na głowie zawoie,
 A s Tatary zaś miewał, częste krwawe boie.
 Dobywał go Czar Krymski, mocno na Chorcy, y
 Tam szturmując Tatarzy, pobićci pędznicy
 Iż z wielką zelżywością, nazad odstąpili,
 Jańczarow Tatar zacnych, wiele utracili.
 Pełno go w Turcech było, pełno go y w Moskwie,
 Którego potym zdradził, zły naród Wołoski.“

Цей сучасний поетичний документ яскраво віддає життєву настанову князя Дмитра Вишневецького.

(Закінчення в наст. числі)

¹²⁾ Bielski, p. 1148.

¹³⁾ Urechi, op. cit., p. 439.

¹⁴⁾ Грушевський, Сучасна вірша про неволю Вишневецького (Записки Українського Наукового Т-ва в Києві, кн. X, 1912), стор. 15.

¹⁵⁾ J. Kunvaldski, Pisne chval bozskich k slavnostem a pamatkam vejročnim i nedelnim prindlezjicy (Olomouc, 1576).

¹⁶⁾ Стороженко, Стефан Баторий и днепровские козаки, цит. пр., стор. 216-217.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

БАСИЛЬ БАРКА: **ЖИТТЄ ПОДВИЖНИКА**

Вийшла в світ, заходами Салезіянського видавництва в Римі, книжка М. Рудницької: «Дон Боско. Людина, педагог, святий». Велика книжка — на 331 сторінку. І це, з технічного погляду, взірць портативного видання, наближеного до кишенькового формату. На обгортці подано портрет подвижника, майстерно виконаний: не тільки з досконалою чіткістю відбитку, але також із тією рідкісною вмільстю мистецької фотографії, в якій розкрита душевна характеристика. При чернечій простоті того образу просвічується, — з очей, серед ясно зібраних турботою брижок, з поритого зморшками чола, з обрису уст, — несказанна добрість людини самозреченої і діяльної в житті, яка проходить через свій вік чисто в правді Божій.

Гаразд подбали видавці, опоряджуючи книгу в світ, і вона виправдала їхню сподіванку.

Я довго зважував мотиви: на користь книги, і — напроти її значення, і тепер переконаний, що вона належить до найкращих появ нашої життєписної літератури. Можна сказати більше: за п'ятдесят чи шістдесят років не видано українською мовою книжки, де було б більше найсправжнішого світла героїки, ніж у цьому описі днів і трудів простого священика, який тисячі бездомних, осиротілих дитячих душ, всіма покинутих і забутих, приречених на загибель серед розпусти і злочинів, порятував — вивів до чистого побуту. Себе зрікся цілковито, а дав їм тепло батьківської ласки, замінив їм серце материнське, втрачене назавжди, одягнув їх, примістив під теплим дахом, дав працю, хліб, знання, розвагу і дорогу в чесне життя. А найголовніше — вернув їм віру.

Коли читаєш цю книжку, несамохіть згадуєш про роботу скульптора: як він послідовно висікає, скажім, із мармуру — постать, зроджену в творчій уяві. Вибиває він подробиці, чергою їх, і, одну по одній — сторони образу, все вглиблюючися в міцний матеріал і все наближуючися до єдино вірного бачення постаті.

Подібно відтворює авторка книги, Мілена Рудницька, характер модерного святого: Джованні Боско, італійця XIX століття. Терпеливо і послідовно переходить від однієї ділянки його праці до другої, від початків його славетного закладу і, через всю клопітливу складність обставин, які довелося перемагати, справді, надлюдськими зусиллями, — аж до чудесного звершення.

Книга М. Рудницької має прикмети драматичної повісти. В ній ки-

нуге сильне світло на весь шлях рятівника душ: серед гіркущих злиднів, через працю і навчання, при успіхах і розпучливих невдачах, відступах і поступі, до здійснення того, що становить змісл самої долі. І проваджена повість — в дужих, докладно окреслених поворотах цієї долі, особливо в тих напрямках подвигу, де починки були аж надто дрібні і незначні, дійсно, мов горчичне зерно, але з них виростали, трудами праведного чоловіка, надзвичайні здобутки, спасенні для збірноти скривджених дитячих душ.

В церкві св. Франціска Ассізького, в кутку, перед початком Служби Божої, стояв обшарпаний підліток: круглий сирота. Пожалів його священник і почав розпитувати. Виявилось, що той підліток не вмів ні читати і писати, ні молитися і хреститися. Хотів би вчитися, якщо не будуть глузувати з нього і бити. Того ж дня, 8 грудня 1841 року, почалося навчання безрідного хлопця і велика діяльність священника — апостола сиріт.

Наведемо уступи з книги:

«Щонеділі хлопці сходяться і припроваджують своїх друзів. Первісний гурт росте і росте . . . в 1844 р. — 200, в 1845 р. — 300, з початку 1846 р. — 400, а в квітні 1846 р. було їх уже 700».

«Недільні сходи для навчання релігії і місце, де вони відбувалися, отець Боско назвав „Ораторією”. Це значило, приблизно, „місце молитви”. Згодом цей вираз прийнявся на означення цілої опікунської установи, веденої отцем Боско».

«В лютому 1851 року отець Боско купує дім Пінарді і приміщує там інтернат. В 1852 році починає будову нового дому. До нового дому добудовує згодом крила. Первісну власність раз-у-раз збільшує, скуповуючи пляново сусідні площі, дома, подвір'я. На них буде нові будівлі. І так поступово на тому місці, де колись стояла шопа-землянка і де стояв скромний передміський дімок Пінарді, станув комплекс імпазантних будинків: церкви, школи, верстати, мешкальні дома для учнів і для педагогічного персоналу, друкарні, театральні залі, бюра, спортивні майдани . . . Виросло, мов з-під землі, ціле місто молоді, постала кузня нових виховних ідеалів і нових педагогічних метод, була збудована фортеця благодійної праці в користь обездолених безбаченків».

Звідки ж брав своїх підопічних — священник Боско?

Брав із життєвого дна, що являло подобизну пекла на землі.

От, столиця П'ємонту, широко вславленого, місто Торіно, де здійснювався подвиг отця Боско, і де зосереджувалася нова політична влада династії, вже ставало центром промисловости, центром тогочасного жаденючого капіталізму, який, ніби мігичний птах-кривавник, припадав до народного тіла. Спивав з нього останні живі соки. Визискував навіть і дитячу працю — без жодного обмеження і співчуття людського. Як комахи, попадаючи в павутину, ставали жертвами її господаря, так діти, — один час навіть семирічні і восьмирічні, —

мусіли за шматок хліба працювати стільки, що їм на сон залишалося всього декілька годин. Осиротілі, самотні, віддані на драконячий визиск і знущання та биття від брутальних наглядачів, діти оберталися в спотворені і душевно вкрай скалічені істоти.

Харектерно, що навіть закони, встановлені державою через сорок п'ять років після початку «Ораторії», забороняли фабрикантам користуватися працею дітей лише до дев'яти років життя, а на нічну роботу дозволялося ставити дітей від дванадцятирічного віку.

Викликаючи прогресивний, з господарського погляду, переворот у суспільстві, тодішній капіталізм творив моральну руїну і цілком пекельняні обставини для фабричних дітей, що, роздавлені своєю духовною істотою, вироджувалися тілесно і зіходили на озвірення. Злочини і недуги заповнювали їх побут і масами приводили їх до в'язниць і лікарень.

Нікому в світі не було діла до їх чорної долі, до їх погибелі, до їх страждань і нужди — в брудних кішлах. Тільки — зневага до сиріт, як до брудних звірят, і нещадний визиск їх.

Тоді почалася для них діяльність священика Боско. Він привертав їх до себе теплом свого серця. Сам переживши сирітство (батько помер, коли Д. Боско не було ще двох років) і стерпівши гіркоту наймитства, він відчував їхню недолю як свою власну.

Але, крім того, він, мавши геніяльну обдарованість до наук, передусім до педагогічних, знайшов нові на той час шляхи і способи самого виховання. Це способи, котрі не діють своєю власною могутністю — окремо, як шкільна система, але впливають тільки в залежності від духовної, від моральної сили виховника, що їх прийняв. Сам священик Джованні Боско (або: Дон Боско, з титулом «Дон», що діставали особи з духовенства і студенти-богослови) являв собою новий образ педагога-практика і теоретика виховання.

Згадаймо, при книзі про нього, що таким був і його молодший сучасник, українець Памфіл Юркевич (1827-74), голова київської школи в християнській філософії, який, переїхавши в Москву і професоруючи в тамошньому університеті, віддав багато сил на теорію виховання і zostавив капітальний «Курс загальної педагогіки». Але діяльність Юркевича як педагога-практика розгорнулася серед студентської молоді. З неї вийшов, сприйнявши на весь вік погляди вчителя, славетний філософ і педагог — професор Владімір Соловійов (1853-1900).

Другий з молодших сучасників Джованні Боско, тезко його і теж — у священичому сані і праведник, протоієрей Іван Кронштадтський (1829-1908), плекав подібну ниву. При релігійно-філософській основі в педагогічних поглядах, що їх мали Юркевич і Соловійов, він як виховник вибрав дітей із страшного дна життєвого.

В книзі: «Отец Іоан Кронштадтський», священик А. Семків-Тян-Шанський так окреслює обставини, серед яких працював великий подвижник:

«Кронштадт того часу, розташований на острові Котліні в Фінській затоці, був не тільки ключовою воєнно-морською фортецею, що захищала вхід у північну столицю, і не тільки однією з стоянок і баз Російської військової флотії, але чомусь і місцем адміністративного заслання жебраків, волоцюг і різного роду провинних і зіпсутих людей, переважно — міщан. Зібралась їх у Кронштадті велика многість. Тулилися ці люди, яких нерідко називано „посадськими“; здебільша надзвичайно стіснено, по околицях міста, в найскверніших халупах, а частково в землянках.

«І ось о. Іоан Кронштадтський зразу зрозумів, що ці люди приналежать до пастви, даної йому від Бога, і що він відповідальний перед Богом і за них... і він не погребував „речовим і моральним брудом цих людей“... Спочуття вразило душу о. Іоана Кронштадтського, і найперше — до дітей, що були безвинними жертвами цього жахливого середовища і обставин життя, які це середовище породили».

Великими трудами, супроти всіх невдач і біди, супроти навіть обвинувачення в божевільності, о. Іоан створив заклад, подібний до «Ораторії» його святого сучасника в Італії, якого теж проголосили були безумцем і приїжджали каретою — брати в «жовтий дім».

Багато спільних рис у життєвому подвигу праведників показує, що тут глибока закономірність: до дітей, на найглибшому дні їх нещастя Бог посилає своїх вибраних слуг — рятівників, які просвічують нетлінним світлом, і самі цим світлом сильні для призначеного звернення.

В наш час, у різних країнах, особливо — в найсильніших військово-машинами, стався в системах виховання відхід від джерела цієї таємниці і, в наслідок, моральний занепад молоді. Відчуваючи духовну порожнечу, вона підпадає під злочинні наведення і виказує такий зріст переступів, який бував напередодні катастрофи старовинних імперій: Вавилонської, Асирійської, Римської, Візантійської.

І якраз на дні того спустошення і чорноти, прикритих розцвіченими оманами пропаганди і фальшивої «ідеології», чутлива молодь починає тепер, — супроти всього застрашення або заморочення, — висловлювати згодом про спасенну силу втраченого джерела.

Останніми роками навіть сама радянська преса змушена друкувати декотрі листи віруючих людей, молодших і старших, бо, очевидно, їхня пошта, повна висловів незгоди і протесту, стала масовою.

«Учительська газета» вмістила вибірки з листа вдови, що має вищу освіту і вчителювала двадцять років. Наведемо декілька речень з листа:

«Я недавно читала в газетах про те, що декотрі люди порвали з релігією (наприклад, Дулуман). Чому я не можу написати і надрукувати в газеті про те, як я прийшла до християнства, як і з яких мотивів стала вірити в Бога».

В авторки листа вмер чоловік, і вона зосталася з дітьми сама.

«Я почала посилено шукати змісту життя. Ґрунтовно проробила філософію Індії, Євангеліє і так далі. І в наслідок всього прийшла до висновку, що тільки релігія, віра в Христа дає змісл людському життю, дає тепло і світло людській душі. Наука ж повинна підкорятися релігії, тому що, не здержуючись релігією, вона тепер працює на зруйнування».

«Дітей у нас виховують без релігії, себто без моралі. Досить почитати великих російських педагогів, Ушїнського, Піроґова... як стане ясно, що виховати правильно без віри в Бога не можна, що наші недоліки в вихованні пояснюються тим, що ми недостатньо яскраво, обґразно і переконливо прищеплюємо релігійну мораль».

Звичайно, авторці листа відповіджено примітивною антирелігійщиною, що її накуховарив черговий апостат.

Але цікаво, що в тому самому числі газети, де затуркувано вчительку, містяться вражаючі потвердження до слів отця Боско: що — або свідомо самодисципліна учнів, створена силою їхньої віри, або — зовнішній примус із фізичною карою.

В газеті подано приклади такої кари в одній із шкіл СРСР.

«Дівчинку за грубість примусили стати перед лнійкою навкарачки і тричі загавкати».

«Дев'ятикласника за порушення дисципліни — п'ять разів пронявкати і п'ять разів прокукурікати».

Певно, так роблять не скрізь; але як підупала дисципліна в радянській школі, це — відома річ особливо для тих, що мають педагогічну практику.

Тепер, мабуть, повернеться і американська школа в подібний напрямок: після постанови про заборону молитви і читання Біблії.

26 червня 1962 року Верховний Суд в Америці заборонив учням молитися в школах, а через рік, 17 червня 1963 року, заборонив також і читання Біблії.

Бачимо клубок величезних помилок, і всі вони — супроти самого серця, проти найсвітлішої традиції та історичної віри американської нації.

Незгоди з постановами доводилося стрічати в американських часописах. Один з них, що розходитьсь багатьма мільйонами примірників, подав редакційну статтю з різкими висловами. Згадавши, що вже в дев'яти штатах шкільні управи протиставилися помилковим рішенням, редакція робить висновок:

«Кінцевий наслідок може бути той, що судові постанови проти Всемогутнього Бога стануть мертвими літерами в усіх громадах Сполучених Штатів, де суспільна опінія більшости осуджує ті постанови. Боже, скажемо ми, прискор той день!»

Сила молитви неосяжна: як висловився один праведник, можна Бога перемогти — молитвою до Нього, про що і свідчать декотрі епізоди Святого Письма. Щира дитяча молитва ніколи не залишиться

без відповіді, що приходить в час і при обставинах, визначених Предвічним Суддею. Вона боронить від постійного наведення темних потужностей, яке діє дужче, ніж всяке магнетне поле на залізну стрілку.

Від свого Творця кожна людина дістає первотворну душу. З нею в світ приходить: до свого виноградника, що мусить опрацювати. Дана в душі світлиця духовна, чиста, як небо ангелів. Там — або збережеться ця чистота, при якій витає сам Бог в людині: палає незримий духовний огонь Його як на жертovníку храмини; або чистота втратиться — через гріх, який відділяє людину від Бога і прирікає на кару, коли немає каяття.

Серед чорноти невідпокутуваних гріхів поселяється в світлиці демон.

Читаємо в Євангелії:

«Коли нечистий дух вийде з людини, то ходить по безводних місцях, шукаючи покою, і не знаходячи говорить: вернуса в дім мій, відкіля вийшов;

і прийшовши знаходить його виметеним і прибораним;

тоді іде, і бере з собою сім інших духів, зліших за себе, і ввійшовши живуть там: і буває для чоловіка того останне гірше від першого» (Лука 11, 24-26).

Означено в Євангелії також ліки — навіть супроти найсильніших демонів і найзліших; це — молитва і піст, піст як самообмеження для всього, що становить собою забаганки «єго» людини; самозбереження, в матеріальному і духовному значенні, щоб людина перестала грішити і, отже, давати корм для злого духа, непрошеного мешканця світлиці. Сила справжнього посту, а не формального, — незміренна, як і сила палкої молитви.

Обидва джерела тепер на світі здебільшого втрачені.

Тепер страшенно діють сили зворотного напрямку: ті, що сприяють поселенню темної потужности — в множини людські.

Показник успіхів їхніх маємо в жахливому зрості злочинности серед шкільної молоді.

Відомий мислитель і проповідник, католицький єпископ Фултон Шін (американець), в одній із своїх книжок подав проникливу характеристику того наведення.

«Кожна думаюча особа сьогодні, як вона розглядає світову арену, мусить бути вражена фактом, що через наш світ рухається в несамовитому пекельному кроці — те, що може бути назване демонічною силою... Це — іраціональне, це — вибух безодняної, печерної, дикої сили, що може захоплювати маси, як і особистості. Мов туман піднімається з драговиння і застилає краєвид, так демонічний дух захоплює наш сенс, мистецтво, справжній поступ і пристойні людські відносини, і так повно перевертає людські вартості, що називає день — ніччю, а ніч — днем; зло — добром, а добро — злом... Прикладами демонічного є воля до владичности в Ніцше; дегенерування народу

в маси — щоб, піддаючися своїми власними силами самовизначення, вони стали здобиччю для наведення і колективного гіпнозу чужих пропагандистів; тенденція пояснити людину в термінах сексу, замість пояснити секс в термінах людини; і монополістичний капіталізм, який зводить людину до руки чи знаряддя працедавця, і далі — руки або знаряддя держави, і то вже соціалізм. Це найкраще видно на комунізмі, де все моральне, порядне і правдиве вважається за хибне, і де велика брехня зрівняна з абсолютною правдою. Сталін руйнує родину і дім, щоб будувати суспільство на клясі; Гітлер руйнує культуру, щоб будувати расу панів; фашизм руйнує свободу, щоб будувати державу — всі вони становлять вирази цього безодняного руйніцтва, що посідає людські душі і звертає їх до демонів».

Радянський психіатр сказав так кардиналові Міндсенті, після того, коли його примусили стояти сімдесят дві години: «Якщо Ісус міг виганяти диявола з людини, чому не може я загнати диявола в людину?»

На Заході це теж здійснюється, але більше — в білих рукавичках, «по закону».

От, наприклад, численні протести піднімалися проти деморалізуючого впливу багатьох теперішніх телевізійних програм, — здається, і сам Едгар Гувер, шеф «FBI», приєднав свій голос. Але та пошесть і далі отруює молоді душі. Характерний випадок стався цими днями. Молодий мурин (17 років) глядів на телевізор і дійшов до такого стану, що подався в елевейтор, схопив 31-річну жінку, затягнув її в підвал і, звалтувавши, побив їй голову куском водопроводної труби і мордував її — потім при хірургічному розтині виявилось: в неї розірвана печінка. Обличчя чотири рази пошматував вигостреним великим цвяхом. І пішов геть, покинувши її конати. Через деякий час вернувся і почув її стогін, — тоді перерізав їй горло ножем: від уха до уха.

Це — один з довгого ряду жахливих злочинів, вчинених, як подає преса, під впливом тих телевізійних програм, що фіксують уяву, думку, почуття на жорстокості вчинків. Вони гіпнотизують молодь, так само, як безліч книжкових видань, наповнених самими сценами найлютішої хижости вбивць і насильників, і оздоблених неодмінно політуркою — з кольоровим малюнком, на якому великий маніяк з перекошеним обличчям душить дрібну напівголу дівчину. Зустрічаються також інші зображення, але з тією ж «героїкою» від демоніякального наведення. Чортівська повинь цього «читання» для молоді скрізь заповнює стенди: в ресторанах, маґазинах, автобусних терміналах, станціях підземної залізниці, газетних кіосках тощо. Ця повинь заливає вулиці, декотрі з яких на додачу насичені найбруднішою порнографічною макулятурою і содомітськими друками.

Згори, від дорослих, допливають іще дві інші течії: «героїка» організованого злочину, ганґстерства, давно вкоріненого і, властиво,

толерованого, на взірець якого потворилися в великих містах зграї підлітків, прибравши потворно-романтичні назви («дракони», «сови» тощо) і нагромадивши потайки арсенали погромницького знаряддя. Вони вчиняють вуличні війни з каліцтвами і вбивствами.

А з вищих шкіл доходить і до нижчих чорна течія психотично-сексуалістичної «ідеології», в яку обернувся фрейдизм: вже не тільки теорія, але і цілий світоглядний культ, складники якого, за ustalеними шаблонами, притягаються до пояснення всіх ділянок духовності і особистого життя людини.

Якщо ж додати надзвичайно поширений наркотизм і вплив переважаючого в побуті матеріалістичного способу думання і погляду на цінності життя, то матимем крут головних причин підупаду.

Складачі «ліберальних» систем виховання, основаних при матеріалістичному світогляді, очевидно, переконані, що о. Боско, як і Ян Амос Коменський та інші великі педагоги і ті з мислителів і мистців, котрі віддавали багато уваги справі виховання, наприклад, Сковорода, Шевченко, Гоголь, Достоевський («раз Бога нема, — все дозволене»), Толстой, Іоан Кронштадтський, помилялися, коли вважали, що без віри не можна виховати молодь правильно.

Говоримо не про крайнощі: не про суто клерикальне виховання, як і не про послідовництво за картинковою ідилією безбожного Телемського закладу в романі Рабле.

Сама сутність показує вірні шляхи і помилкові. От, найбільші хвилі молодечої злочинності заливають дві найбагатші і наймогутніші країни, в яких, в основному, шкільництво тепер відділено від самої віри в Бога. Порівняймо двох велетнів — з невеликими країнами на півночі Європи: з Фінляндією, Ісландією, в яких взагалі немає злочинності. Там, в євангелічних країнах, виховання освітлено від віри.

А колись в наших побожних селах? — німечний дід з дерев'яним калаталом, серед найтемнішої ночі, був такою грозою, в присутності якої жоден злочин не міг відбутися.

Тепер же, в містах великих держав, серед білого дня, навіть присутність поліційних команд, озброєних наймодернішими пістолями, команд з гумовими палицями в атлетичних руках, не може спинити страхітливого мордерства.

Можемо ствердити, на основі багаторічних спостережень, що поза великими містами Америка становить собою на диво спокійну країну з доброзичливими людьми і дуже сердечними, довірливими і готовими в кожную хвилину допомогти. В багатьох місцях дома не замикаються наніч, і коли хто з новопоселенців це робить, то місцеві мешканці ображаються, кажучи: «— чи ви вважаєте нас за злодіїв? тут ніхто не замикає дверей». Там, по менших містах і на провінції, живуть у моральній і фізичній чистоті і порядку, ретельно працюючи і ставлячися до інших — з покораючою привітливістю.

Але великі міста схожі на Вавилон, хоч і в них також багато гарного і чистого побуту.

Здається, зріст злочинності серед молоді сьогодні творить собою світову, загальнолюдську проблему, і страшенно трудно.

Наприклад, в СРСР, після того, як зорганізовано дружини, згідно з офіційною версією, для боротьби з правопорушенням і злочинствами в прилюдних місцях, — доводиться судити також самих дружинників: за ті самі речі, заподіяні при виконанні обов'язків.

Тут замкнутий круг, знаний з прадавніх часів, і розімкнув його найкращим чином якраз отець Боско, подавши приклад для всіх інших, на жаль, тепер здебільшого занедбаний.

Велика заслуга належить М. Рудницькій, що вона відновила для українських читачів найчудесніший взірць рішення найскладнішої і найлюдянішої з проблем людського життя: перевиховання молодих душ, що їх були заповнили гріх і злочин на своєму дні. Якщо справді, по слову Канта, виховання — це найбільший з переворотів, відомих в людському житті, то в цьому перевороті найтяжчу частину становить справа, що взяв собі, як призначення, священик Джованні Боско.

В книзі М. Рудницької представлено весь драматизм протиріччя, що постало між зусиллями геніального новатора-священика і діями клерикалів-консерватистів.

Тут стоїмо перед основною суперечністю, розвиток якої продовжуються в наші часи зокрема — на Екуменічному Соборі в Римі. Виявилися розбіжності між прихильниками шукання нових творчих напрямків і методів праці, відповідно до обставин модерного часу, і прихильниками збереження традицій в їхньому чистому успадкованому вигляді, супроти реформ, що можуть, викликаючи несподівані переміни, спричинити хитання і підупад.

Отець Боско знайшов рішення — не від теоретичних джерел, не від систем і концепцій, але від свого серця «добром налитого», як сказано в Шевченка, сучасника тому реформаторові і, властиво, однодумця йому.

Але то не був тільки практик. Досить послухати порад отця Боско про кари, щоб переконатися: був чоловік великої і справді святої мудрости, який збудував цілу систему новітньої педагогіки.

Авторка книги докладно і цікаво розповідає про всі злигодні, турботи, «труди і дні», невдачі, успіхи — на життєвій дорозі праведника, який, згідно з його власними словами, мав одну мету: «закріпити царство Господне в душах людських, в першу чергу в душах тих бідних хлопців з вулиці, що їх я виховую».

Цю книгу, повну найсвітлішого почуття, хоч і при описах подій часом трагічних, — можна ставити поруч із визначними творами нашого теперішнього письменства: така в ній життєва повнота і глибокий розвиток основного конфлікту між силами добрими і силами лютими, в центрі якого стоїть постать подвижника — в справі, що

одна тільки забезпечить найкращу перемену для людства: в справі виховання.

Щодо майстерности при зображенні людської вдачі, сповненої героїчної самопожертви в духовній діяльності, то ця книга могла б служити взірцем для нашої сучасної оповідної прози.

Герой цієї книги, на наш погляд, це найбільший герой нової доби, яка руйнує передусім серця людські і всі зв'язки любови між ними: от, він відчув — він покликаний відтворити той «зв'язок часів», що розпався. Він — народжений знов зв'язати його.

Той священик став першорядним будівничим царства Божого на землі, подавши зразок, світло якого буде все посилюватися і, крізь моральні сутінки наших часів, все дужче прориватися до народів, захожуючи кращих людей серед них — іти дорогою цього вчителя, апостола молоді.

Він був істинний священик Христа, що подвигами любови до знедолених засвідчив правду. По заповіді, вірно ніс свій хрест.

Подолав свої немочі, стерпів наруги і чорні злидні. Його переслідувано: з сиротами, яких притулив, гнано «як прокажених». Двох каноніків прислано — заманити його в карету і відвезти в дім божевільних, як маніяка. Обвинувачувано в зраді: «банди диких підлітків під командою священика — чи це не кубло державного перевороту?» Його книжку намічено було до т. зв. Індексу: то жахлива річ для католицького священика, бо туди (в Індекс заборонених книг) вносять твори еретичні і ворожі Церкві. Для Дон Боско настала душевна агонія. Але Папа Пій IX, втрутившись особисто, припинив справу з тією книжкою. Відбулися також замаху на життя праведника.

Це — терпіння святих, передзначене в Апокаліпсі. Через ці терпіння священик прийшов до успіхів. Що його діяльність була добрим деревом, видно по плодах: він заснував 250 закладів і притулив там 130 000 сиріт.

Він побачив зло тодішнього капіталізму: знедолення і калічення молодих душ, і, ставши рятувати їх, зробив безконечно більше, ніж усі брошурні антикапіталістичні пропаганди XIX століття, взяті разом.

Карл Маркс (1818 — 1883) і о. Джованні Боско (1815 — 1888) були сучасниками. Обидва протиставилися лихові, що в життя суспільства приносила хижість тодішнього капіталізму. Але один проти зла боровся злом, а другий — добром проти зла.

Маркс мав обдаровання генія: це безперечно, але — недоброго генія, і той засів, що він розсипав по духовних ґрунтах, уродив страшними плодами. Одна з гілок його вчення, на Заході, як німецький соціалізм, зрештою, вибуяла в націонал-соціалізм, завершений культом «фюрера», в той час коли друга гілка, на Сході, через російський соціалізм і ленінізм, вибуяла надвое: в сталінський «культ особи» і в суто чінгісханівський комунізм китайських диктаторів.

Але там, де комуністична доктрина Маркса була виснувана, в Ан-

глії, бояться, як чуми, здійснення «чистопробного» диктаторського марксизму. Він був призначений його фундаторами для здійснення насамперед серед робітництва в країнах найрозвиненішої капіталістичної індустрії: в Англії, Німеччині, Америці, і якраз там він відкинутий тепер масами свідомого робітництва, які бачать в ньому тоталітарну загрозу, однозначну з гітлерівщиною. Якщо частково приймають еволюційний соціалізм, то з джерел, де його зреформовано і очищено від гвалтовно-ненависницького руйництва і темної матеріалістичності в теорії. Сталінів тріумф ненависти, при його ролі півбожества, обернувся в історичний надгробок для його справи.

Але, супроти того, все вище буде підноситися зірка скромного священика, отця Джованні, який зрікся всіх пропонованих йому титулів (монсінйора і лицаря) і вмер насправді без «сотика» в кишені.

Цей мудрий і святий чоловік бачив, що потрібні рішучі реформи соціальні, але — не через насильство, яке в щоденних масових подіях призведе до страшної несправедливості, злочину, різної кривди, потоптання людських понять і до всякого гріха. Знавши Євангеліє напам'ять, розумів, що той великий всегромадський гріх прирік би на нещастя.

Так і з революцією, починаючи від жовтня 1917 року: страшні беззаконня, нужда, лихо, жорстокості, порожнеча, нудьга, загальна «розпука», як означив сам Микита Сергійович Хрущов — весь настрої за панування сталінщини, ідуть одні за одними; навіть і дотепер. Хоч хочуть двічі повернути на кращій круг, але моторошна сила, їм невідома, скалічує життя і зриває в невдачі і злидні, напасті і переступи. Та сила — гріх множин, нагромаджений в духовних сферах і не спокутуваний і не очищений з них. Його джерело — в ненависництві.

І немає інших шляхів: вирватися з того замкнутого кола біди і скривленості життя, як тільки в напрямку, що його прокладав праведний священик.

Він про себе говорив до Папи Пія XI: «хоче бути завжди в авангарді поступу».

От, означає авторка книги: «Його захоплювали нові технічні винаходи, як електричний струм, газові мотори, нові друкарські машини, телеграф. Дон Боско приписував велике значення поступові природничих і технічних наук, і вважав, що нема протиріччя між поступом і релігією».

Реформа, яку він сам здійснив, була і є — найглибша і найсправедливіша, найкраща з усіх, можливих тоді, і найтрудніша для людини. Якби за його прикладом пішли всі соціальні та ідеологічні «обновники» того часу, а також і в наступному, нашому столітті, то, певно, весь сучасний світ мав би світліший вигляд і обійшовся б без несвітських руїн і річок крові, пролитої в двох апокаліптичних війнах, самозгубних для європейської людности.

Священик Джованні Боско — один із найглибинніших реформаторів нашого релігійного життя.

Пригадую, в таборі часи (1946 чи 1947 рік) відомий український письменник і професор-мовознавець жадав від поета, щоб той реформував християнське вчення, якщо бере звідти ідеї для своїх віршів. Мовляв, те вчення застаріле, і сучасний автор мусить його зреформувати, аби бути на рівні поступу.

Така вимога — наслідок непорозуміння; вона виходить з помилкового отождоження: теперішній стан нашого релігійного життя означено як стан самого вчення.

Але ми від християнського вчення відхилилися багато в чому і далеко: в формалізм і надмірну обрядовість, матеріалізацію і владу букви супроти духу, ригоризм і закостенілість, груповість і пересвареність тощо.

Саме ж сонце християнського вчення — Ісус Христос, і світло Його: Євангеліє, таке безмежно святе і високе, багате божественним змістом і чудесне, що якби всі народи і передусім їхні найбільші генії — мислителі і духовні провідники, засвоювали його навіть тисячами тисяч років і без кінця часу, то не могли б збагнути його повністю чи хоч би частинно вичерпати його. Про це свідчать грандіозні зусилля думки таких першорядних геніїв християнського світу, як Василь Великий, Іоан Золотоуст, Августин Блаженний, Тома Аквінат, Григорій Сковорода та інші. Вони окреслили цілі духовні світи в цьому вченні, алеж бачимо, що то — тільки початки, порівнюючи з скарбами, величнішими в світоглядних обрисах, ніж усі зоряні небеса, — скарбами духу, що їх, скажім, відкриває мудрість апостола Павла. Поки світ стоїть, скільки не буде найсвітліших розумів, шукачів істини Божого царства і зодчих його, — ніколи і ніхто не зможе сказати, що, принаймні, наближається до вичерпання частин того світла. Навпаки, що глибше те світло познаватимуть, то все більше вражатимуться, бачучи, як перед ними все дужче виростають духовні небеса вчення Христового і все багатші стають скарбними знахідками — для прагнущої душі. І всі вони чисті святістю бездоганно, і незбагнено доконалі.

А що ми самі, з власними вадами і гріхами, чорнотами і скривленістю, незрячістю душевною і самодумствами, заходимо в мертві закутки на манівцях, і приносимо всі наші спотворення до приступців при соняшних дверях вчення, то це — наша провина, і тому не може принизити вчення і применшити його.

Треба подужати наші відступи і всі наші спотворення виправити: в цьому повинна полягати реформа.

Якраз так її означив Сковорода і такий її справжній сенс.

Так її означив і священик-вихователь в Торіно, і відповідно до свого переконання здійснив: для сирітського світу.

Книга М. Рудницької про нього — багата змістом і всебічна, скла-

дена в стрункій систематиці і з подивугідною ретельністю випрацювана в розповіді. Це взірцевий твір для цілого жанру: модерних життєвих подвижників.

Повно освітлилося вселюдське значення трудів священика-педагога, і виділено окрему галузку змісту: з оглядом особливої цінності того подвигу для української духовності. Тут подано відомості про добрий ріст і діяльність Салезіянського товариства, що його заснував Джованні Боско, і що знайшло собі живлючий ґрунт також в українському житті.

Заключний, і особливо близький нашому серцю, розділ книги має назву: «Українські сини Дон Боско». Успіх нашої родини в Салезіянському рухові невідривно пов'язаний з діяльністю першого українського владика-салезіянина; його ім'я — кир Андрій Сапеляк.

Земляки наші взяли собі частку праці від праведника; вони, разом з іншонаціональними родинами Салезіянського ордену, за висловом єпископа Шіна, знаходять «зручну розв'язку сучасних проблем: вони працюють для бідних, підготовляють молодь до практичних професій».

Як високо цінують шляхетні люди в великому світі — цю діяльність, можна судити з того зворушливого звернення до салезіян, що його написав славнозвісний французький поет Поль Кльодель: «Дорогі приятелі, як сини й послідовники Дон Боско, розмножуйтеся разом з його духом. Працюйте так, щоб люди могли пізнавати вас по ваших ділах і могли про вас сказати: оце син, оце приятель Дон Боско».

В книжці наведено ці слова Поля Кльоделя. Вона вся — дорогоцінний здобуток в нашій вихованій літературі. Тепер, серед страшної повені руйнуючих впливів на молодь, ніби в часи Лота і содомогоморності, чудова книжка з'явилася як цілющий лік проти чорного наведення на душі. В кожній родині, що має підлітків і юнаків, ця книжка повинна бути прочитана: вона вкріпить серця в святій правді і розкриє перед духовними зорами — найкращий приклад самопосягати.

Це — дуже, дуже гарна книжка.

ОГОЛОШЕННЯ

У німецькому молодіжному видавництві Kolibri-Verlag, Wuppertal появився цього року німецький переклад Анни Галі Горбач із збірки оповідань для молоді про тварин, птахів, комах і рослини «Лісові казки» відомої сучасної письменниці на Україні Оксани Іваненко. Замовляти книжку можна в усіх книгарнях: Oxana IWANENKO: Ukrainische Waldmärchen, 256 стор., з ілюстраціями; у твердій оправі 4.95 нм., у полотняній оправі з сорочкою 6.95 нм.

«Трофеї» Яра Славутича

Видавництво «Славута» випустило книжку Яра Славутича «Трофеї» (Едмонтон, 1963). Із позначених після назви років (1938–1963) бачимо, що це — творчий звіт автора за чвертьріччя його поетичної творчості. Тут у гарно опрацьованому томі (320 стор.), крім поезій шістьох досі виданих збірок, подано вступний розділ (1-ша пісня) нової поеми «Рай і пекло» та «Початок життєпису», іншими словами кажучи, початок автобіографії.

Про автора, що вже має своє устійнене «реноме», про якого чимало вже писано, нелегко писати, тобто щось нове додати до багатьох характеристик, звичайно, як і про кожного з нас на цій грішній планеті, — і позитивних, і негативних. А тим паче про наших авторів, емігрантів, бож у нас, на жаль (нам — а Москві на радість!), найперший підхід до оцінки автора (чи взагалі — суспільного діяча) — чи він «наш», тобто чи його творчі настанови, ідеї, замишування покриваються з прямуючими «нашого» осередку, організації, словом, вибачайте на слові, — свого «загумінку».

Але киньмо цей дівачий підхід, берімо за критерій як мистецькі вимоги, так само рівнобіжно і громадсько-суспільні та ще й специфічно наші національно-українські. З отаким критерієм підходячи до творчості Яра Славутича, не зійдемо на манівці такої критики, що шукає тільки рис негативних, щоб «розкритикувати».

Переглядаючи поезії у хронологічному порядку виходу збірок, бачимо, як автор і засягом тем, і поетичним мовистилем чимдалі ширшає, росте.

Перша збірка («Співає колос») — це немов заспів до дальших збірок. Тут автор випробує і різні ритми, і різні — вільні та клясичні — форми віршів. Є вірші писані

верлібром і строфічної будови — римовані і неримовані, як також і клясичної форми: сонет, тріолет тощо. Тут і кольоритні описи, і грайливим віршем оспівані ліричні мотиви («Перше кохання», «Жага»). Уже цією збіркою автор зарекомендує себе як майстра вірша, що вільно володіє ритмом — за уподобою і потребою.

Зате в дальшій збірці «Гомін віків» (а потім і в наступних) тематика поширюється, історичні мотиви заповнюють автора. Крім коротких нарисів, балад, є вже поема («Одрад і Доброслава») у цікавому виконанні: будова строфічна, рядки короткі пісенного характеру, але не римовані — це немов би запис первинного зародку епічного твору, після чого він, переходячи з уст в уста, набирає зручних форм для запам'ятання, тобто з'являються рими, що вриваються в пам'ять — і тому сторіччями зберігаються. Але поруч автор подає і речі римовані, як от «Пісня полян» — це вже викінчена форма, уже ніби «оспівана» багатьма чи вже й віками, бо рядки римовані, ритм цілком пісенний. Після праісторичних («Старовічні марива») та старокіївських мотивів і про «Золоту Орду», ось маємо розділ «Запорожці», що елегантно сонетами поданий, з яких кожний має свій заголовок: «Січовик», «Побратими», «Прудивус» тощо. Ось учитайтеся хоча б у цього «Прудивуса», що, засуджений ворогами, «Сіда на палю, закуривши люльку». Як тут віддана маєстатична сила запорозького духа, погорда до смерті і до ворога! Далі поема «Соловецький в'язень» (про Кальницького) сумним акордом замикає цей дуже вдалий розділ. Дальший розділ сонетів («Карби») оспівує мотиви від скитів почавши і «1943» роком скінчивши (це рік відходу новітніх ве-

стотів та повернення — перехід через Дніпро — новою московської орди). Цього останнього («1943») мчить елегантна квадрига сонетів (останній рядок попереднього є початковим рядком наступного, отже й останній 4-го є початковим рядком 1-го). Тут мотиви суто історичні та історіософічні.

У наступній збірці «Правдоносці», прологом якої служить образ різьбара, схоплений міцними штрихами, сучасність повноголосно озивається — бадьорими то сумними акордами. Тут — і про смерть незабутніх 359 базарян, і про вибрики чи подвиги отаманів (Махно, Клепач), і про карпатських січовиків, про «прусака» тощо. Тут же у поезії «До берегів прамують каравели» автор порівнює московських людоловів, що після скінчення війни хапали насильно і вивозили на «родіну» людей, саме із піратськими нападами білих на «чорний» континент, щоб там здобути собі рабів. Такий епізод оспівує саме «Дума про Кемптен», складена на зразок кобзарських дум. В останній поезії (із цієї ж назвою — «Правдоносці») поет обвинувачує так званий «вільний світ», що потурає насильству своїх колишніх союзників. Наприкінці і тут подана поема «Донька без імені» — про жахливі дії германських ватаг, що залишилися такими ж жорстокими, як і в давніх віках.

Дальша збірка «Спрага» характеризує якийсь переходовий психологічний стан переживань, коли дійсність не задовольє сподівань, і душу охоплює спрага нових досягнень, але ятрить душу і туга за втраченим рідним краєм. Отже — «Йди й мандруй Сквородою в світ»... це ж б людині дано — «з'єднати во єдино «Буденну дійсність і казковий міт» (стор. 171).

«Де ви, де ви, ставні тополі. Колльорові струмки зела? (стор. 209) — це мотиви дальшої збірки «Оаза» (тут і далі вірші подані в один рядок). «Об'явиться — як мерехтмарив!».. це немов закінчення-молитва у тій же поезії. Тут ностальгія бринить молитовно: «...О

Боже, верни трояндої радости літо надхненне, Смарагдову тирсу моєї весни» («Осінія елегія»). Так і у зверненні до мандрівників: «Звагу мандрів керуйте на рідний поріг. Ваша правда живе, як Мойсеєва мрія, На предвічному схресті предвічних доріг» (стор. 223).

В останній із збірок «Маєстат» історичні мотиви з історіософічною задумою при читанні запліднюють читача багатими висновками, звагою і надіями. Ось кінцева строфа поезії «Київ». «І правого змагу держави — Відроджена — владно встає; І прадідна київська слава Буття окриляє мого». Високим патріотичним почуттям надихані тут «Пролог» (укладений терцинами) та «Епілог» (— дзвінкими катренами). Ось останні два рядки із тих катренів: «Висока слава щаслих днів Про вас ніколи не забуде!» Ці дві поезії взяті із «Розстріляної музи» — книжки авторової про замордованих московськими «червоними» і «білими» шовіністами українських поетів і письменників. І в цій збірці автор часто вживає клясичних форм («Фльорентійські сонети»), уклає кантату («Слава Мазепі»), до якої музику дав, небіжчик уже, М. Фоменко.

Та вершком поезій з історичними мотивами нам видається дуже вдала поезія з початковим рядком: «Одігітрія плаче в чужій Ченстохові». Справді ж бо, — тут автор підкреслює, що колись Київ був центром культури на сході Європи, і то щиро християнської культури, якою живилися наші сусіди, що позаздрили нашим багатством, тож подбали і пограбувати, і обікрасти нас, щоб наш народ став погноєм для їхньої слави і величі.

Цю збірку замикає поема (пісня перша) «Рай і пекло». Як бачимо із цього уривка, тема поеми гостро актуальна — із сучасного життя. Цікаво, що й тут автор не побоявся «формальних» труднощів, зважившись писати поему клясичними октавами. Треба вітати автора за цю його відвагу та побажати успіху, бо досі рідко кому вдавалося побороти ці труднощі. Із перших 50-ох

октав можна вже набратись переконання, що автор упорається із цими труднощами і збагатить наше письменство добрим поетичним твором.

Похвально, що «Початок життєпису» автор починає з історичних відомостей про своїх прапредків і предків, — треба привчатись шанувати і предків, і традицію. Життя автора, як мало що не кожного з нас, що цей світ «одвідали» — «В його фатальні, демонічні дні», за висловом незабутнього Михайла Ореста, — мало те життя чимало драматичних моментів, згадки про які цікавий читач знайде на тих 8-ох сторінках «початку» життєпису.

Звичайно, про книжку на понад 300 сторінок у короткій інформативній рецензії всього не скажеш. Але, як бачимо з короткого перебігу змісту поетичних творів, висновок напрахується позитивний, схвальний. Щодо змісту, ідей, автором пропагованих, може не кожний читач сприйме все, на сто відсотків, але тут ось такі позитиви незаперечні — це любов до батьківщини та щире, активне співчуття її недолі і пошана традицій.

Самі ж твори під формальним оглядом мають «скрізь форму досконалу щодо логіки вислову і щодо мовно-граматичних форм. Є, скажімо, деякий «перенахил» до форм, що їх, мабуть, автор вважає за традиційно-архаїчні, як от «звитяга», «звитяжний», «гроза», «райдуга» (хоч ужито і «веселка») тощо. Іноді трапляються і такі, либонь, недогляди, коли подає «... розгойданий дзвонів гул» — у значенні «луння» або — ширше — «гомону». Помітне деяке надуживання гіперболічних висловів, як от: «Дум тягар

я голготно несу» (206). Також, мабуть, хочаби надати більшої архаїчності вислову — «дознавши великої муки» (стор. 196) або — «Я простягаю ковші долонь» (285), хоч звичайні форми: «дізнавши», «ківші».

Але — загалом — про Яра Славутича, як автора, можна сказати, як рідко про кого, що з матеріалом поезії — словом — він поводиться уважно і вдумливо. Він часто використовує слова, що вже вони ніби виїшли з обігу... Чому? — Бо їхнє місце запасило вже яесь чужорodne слово, а «братія» того вже не помічає. Ось приклади: «Немов підстрелений кувакнув сич, Передчуваючи боїв загару» (стор. 98); «Кладем жергoвно молоде життя» (стор. 130). Також бачимо, що для розбудови нашої соборної літературної мови бере матеріал із самої ж мови, надаючи іншої форми слову та відповідного значення: «І буде п'яніти в щасті Наснага хмільної щерти» (стор. 179); це від прислівника «ущерть». Також на стор. 297: «(дитинство), що не знало ниді» — від дієслова «нидіти». Або така кольоритна мальовничість вислову: «Жовтогарячі зеленіють зорі» (стор. 32); також: «Виходьте з хат, милуйтеся яснограєм — Вістуге радість незбагнений Бог!» («Північне сьйво», стор. 287). А ось уривок із поеми «Рай і пекло»: «В яким відчаї стужали колеса! Як стугоніла предківська земля! — Коли повз ниви, перелого й плеса Прогув наш потяг...» (стор. 295).

Тож віримо, що автор, будучи в zenіті своєї творчості, дасть чимало ще творів, довершених як під оглядом змісту, так і під оглядом форми.

Левко РОМЕН

Журнал важливої політичної проблематики

PROBLEMS of the Peoples of the USSR. Quarterly, edited by a Committee of the League for the Liberation of the Peoples of the USSR; annual subscription \$ 2.00. No. 13-16, 1962; No. 17-19, 1963.

ПРОБЛЕМИ народів СРСР. Квартальник, редакційний комітетом Ліги визволення народів СРСР; річна передплата 2 дол. Чч. 13-16, 1962; чч. 17-19, 1963.

У грудні минає п'ять років, коли появилoся перше число англомовного квартальника «Проблеми народів СРСР», що його видає Ліга визволення народів СРСР, популярно відома під назвою «Паризького блоку». Видання цього роду не потребує аж рецензії «ювілейного характеру», бо пророблена п'ятирічна публіцистична діяльність говорить сама про себе. Зміст кожного числа і засяг поширення журналу промовисто свідчать про необхідність такого періодичного видання, присвяченого передусім тематиці, від якої, так би мовити, відмовчується велика міжнародна публіцистика, — від питань національної політики в СРСР. Саме цю прогалину дуже вдячно заповнюють «Проблеми».

Вже назва квартальника в цілому визначає його зміст. Ця назва і зобов'язує. Постає питання: чи назва журналу виправдалася і виправдується? На підставі дотеперішніх 19 чисел відповідь може бути тільки позитивна. Цей факт треба завдячувати рівною мірою видавцям, редакторів та редакційній колегії і широкому колу співпрацівників, серед яких зустрічаємо багато прізвищ з-поміж підрадянської еміграції і таких, що вже здобули голосне міжнародне звучання: Андре Франсуа-Понсе, Вільям Генрі Чемберлін, Волтер Коларж, Боріс Суварін, Реймон Арон, Річард Пайпс, Г'юг Сітон-Вотсон Роберт Конквест та інші. Не важливо, чи останні співпрацюють із журналом безпосередньо, чи тільки дозволяють перекладати та передрукову-

вати свої писання, де аналізуються справи в СРСР.

Немає ділянки підрадянської дійсності, яка не була б аналізована на сторінках журналу — спокійно в тоні та щодо форми вислову і рішуче та ясно у висновках. Хоч на перший погляд журнал робить враження видання популярного, його зміст глибоко проблемний, опрацьований дослідною методою з посиленням на джерела. До речі, не завжди можна посилатися на джерела, бо це переобтяжувало б таке видання завеликою кількістю цитат і якоюсь мірою затемнювало б погляди автора. Нам здається, що існує рівновага щодо цитування радянських джерел на сторінках «Проблем» і що деяке збільшення цитат могло б навіть від'ємно відбитися на дохідливості до читача, який рекрутується з кіл, які не обов'язково можуть бути докладно ознайомлені з деталями більшовицької системи панування.

Так само існує рівновага щодо широкого статтейного матеріалу і хронікальних довідок у формі «вістей з наших країн». Але є дещо замало рецензій з т. зв. советознавчої літератури; відомо ж, що ця література не завжди базована на об'єктивних, фактичних даних. Деякі перекручення можна б у такій рецензії спростувати, а помилкові висновки та погляди авторів з'ясувати згідно з правдою і з дійсним станом речей.

У коротких (але як на журнал цілковито вистачальних) довідкових статтях з'ясовано проблематику дев'яти підрадянських неросійських країн — Вірменія, Азербайджан, Білорусія, Крим, Грузія, Дел-Урал, Північний Кавказ, Туркестан і Україна (відповідно в чч. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 і 17). Ці довідки значно полегшують орієнтуватися чужинцям читачеві в досить складній для нього теперішній ситуації неросійських народів СРСР. Цікаво було б, наприклад, за такою самою схемою докладніше проаналізувати становище в цих країнах за

останнє десятиріччя, тобто від смерти Сталіна, Така аналіза напевно задокументувала б дуже холодно і дуже докладно два аспекти одного важливого процесу в СРСР — а) намагання тоталістського режиму русифікувати ці країни в ділянках мови та культури і централізувати їхнє економічне життя в колоніальній залежності від Москви і б) намагання цих народів боротися з русифікацією та централізмом і часткові успіхи цієї боротьби.

Останнє число кварталника (ч. 19 за осінь 1963), спеціально присвячене советському колоніялізму, повинно б відкрити очі всім тим щасливцям з-поміж афро-азійських народів, які за останні роки посіли свою національну незалежність та державну суверенність і які на форумі минулорічної XVII і цьогорічної XVIII сесій генеральної асамблеї Об'єднаних Націй послідовно борються «проти всіляких проявів колоніялізму в будь-якій країні». Хто не хоче назвати російсько-комуністичний колоніялізм його власним іменем, хто відмовчується від цього протилюдського і протинародного колоніялістського режиму, той, з одного боку, унеможливило боротьбу з колоніялізмом у цілому та виправдує його, а, з другого — якщо мова про представників афро-азійських народів, підризує галузь антиколоніялізму, на який сам сидить.

Вже самі заголовки статей у цьому числі говорять про їхній зміст: «Студія про наслідство», «Імперіялізм під царями», «Радянська відбудова російської імперії», «Перші між рівними» (хоч фактично треба говорити про «Рівніших між рівними»), «Атаки на національності» тощо. Це все є тільки історичною правдою, сумною теперішньою дійсністю — об'єктивним минулим і фактичною сучасністю. Журнал,

який хоче займатися підрадянською проблематикою, мусить мати і мусить висловити свій погляд на найважливіше питання в СРСР — на національну політику КПРС, і то в теорії і на практиці.

Чи журнал «Проблеми» належить до категорії пропагандистських періодиків? У Москві відповідять притакуюче, додавши, що мова йде про «антикомуністичну пропаганду». На нашу думку, журнал тільки з'ясує та аналізує підрадянську дійсність, яка вже сама є чи не найконкретнішим аргументом для такої «пропаганди». Якби було інакше, то статті з журналу не реєструвалися б у бібліографії таких серйозних наукових періодиків, яким є, наприклад, кварталник «Джорнел оф Сентрал Юропін Афферс», що його редагують визначні діячі науки цілого ряду американських університетів.

Важливість та актуальність проблематики є основною цікою рецензованого дворічного комплексу журналу. Ця актуальність посилилася б, якби він міг перейти принаймні на двомісячне видання. Тоді проблематика могла б обговорюватися детальніше, а публіцистичні реакції на окремі процеси в СРСР мали б місце раніше. Сьогоднішня ситуація у світі вимагає швидкої — вдумливої та докладної — аналізи. Як нам відомо, журнал поширюється і читається передусім в інтелектуалістських колах Азії, Африки, Південної Америки та Близького Сходу; серед його читачів є багато представників публіцистичного та журналістичного світу. Останні зокрема зацікавлені щодо швидких реакцій та актуальних аналізів.

Це були б наші побажання журналові на його дальшу дорогу життя.

В. П. СТАХІВ

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Чим займається комісія закордонних справ ВР УРСР?

Вже раніше виникала потреба взяти під побільшуюче скло аналізи діяльність і саме існування однієї з постійних комісій верховної ради Української Радянської Соціалістичної Республіки (ВР УРСР) — комісії закордонних справ. Ідеться ж про один з «парламентських атрибутів» розхваленої та обкритичаної більшовицьким агітпропом «суверенности УРСР», зокрема в ділянці її власної закордонної політики. Така аналіза силою обставин відкладалася просто тому, що не вистачало авторизованих офіційних даних з Києва; інформації на сторінках щоденної радянської преси були аж надто загальникові, сухі та сухі і тому не придатні для такої аналізи. Виходило б, що і в київських редакціях не дуже серйозно трактують працю т. зв. «парламентських постійних комісій». Там аж задобре знають, що вся гра в «парламентаризм» з усіма його аксесурами є тільки простою та найвною грою в піжмурки, є найзвичайнішим оказамилуванням і що важливіше докладно інформувати читача про партійні пленуми та їхні постанови в Москві чи навіть у республіканській столиці — Києві. Партія не тільки «веде», вона ж усе вирішує. Т. зв. «парламентський» форумам залишається скромна роль: після більше або менше скучних дебат «одноставно схвалювати мудрі рішення рідної комуністичної партії».

Безпосереднім поштовхом до написання цієї статті послужила стаття в двомісячнику «Радянське право» п. н. «Верховна рада Української РСР шостого скликання» (ч. 5 за вересень-жовтень 1963, стор. 9-17) — стаття, написана двома кандидатами юридичних наук Д. Яковенком та А. Ключниченком. Її трактуємо як «авторизований офіційний» коментар, бо журнал є «органом Верховного суду УРСР,

Прокуратури УРСР і Сектора держави та права Академії наук УРСР». Зокрема верховний суд треба вважати найкомпетентнішим інтерпретаром та коментатором правових норм законодавства УРСР.

Здається, найкраще буде, якщо в цілому процитувати абзац статті, який стосується комісії закордонних справ. Для кращого перегляду ми дозволили собі поставити окремі пункти в «широкій» діяльності цієї комісії. Цитуємо дослівно без зміни правопису:

«Комісія в закордонних справах регулярно заслуховує на своїх засіданнях

1) інформації делегацій республіки, які беруть участь у сесіях Генеральної Асамблеї ООН і засіданнях її органів,

2) а також розглядає інші питання, пов'язані із зносинами республіки з зарубіжними країнами.

3) Тільки в 1962 р. комісія заслухала і обговорила доповіді та інформації про роботу делегацій УРСР у Комісії ООН в правах людини, на XII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, на XVII сесії Економічного комітету ООН.

4) За цей же час комісія розглянула питання про заходи до поліпшення і розширення вивчення іноземних мов у республіці (доповіді міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, міністра культури УРСР, голови республіканської ради професійних спілок і віце-президента АН УРСР),

5) про підсумки культурних і наукових зв'язків УРСР з зарубіжними країнами і план у цій галузі на 1963 р. (доповіді міністра культури УРСР, голови президії Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами і віце-президента АН УРСР),

6) про стан видання літератури та іншої поліграфічної продукції про

Українську РСР на іноземних мовах,

7) про підсумки роботи по зовнішньоекономічних зв'язках,

8) про стан організації виставок УРСР за кордоном і заходи поліпшення цієї справи».

Як на «державу з 42-мільйоновим населенням» робота комісії не надто вибаглива, вона більше, ніж скромна, щоб не сказати, що нікудишня та справді комічна. До речі, обидва автори не завдали собі навіть багато труду: в цьому абзаці вони просто повідписували цілі речення з повідомлень Радіо-телеграфного агентства України (РАТАУ), опублікованих раніше в київській пресі. І так справи під пунктами 4, 6, 7 та 8 дослівно відписані без найменших змін з повідомлення РАТАУ від 7 липня 1962, а справи під пунктами 3 та 5 — з РАТАУ від 26 грудня 1962. До того згадані інформації для преси були навіть точніші, бо подали прізвища тих, хто доповідав про питання, «пов'язані із зносинами республіки»: Алла Г. Бондар — про XII сесію ЮНЕСКО, Ростислав В. Вабійчук, Костянтин З. Литвин та академік Михайло П. Семененко — «про підсумки культурних і наукових зв'язків» (РАТАУ від 26. 12. 1962). Тому не можна дивуватися, що і «наукова стаття» обох кандидатів юридичних наук є також скупкою щодо інформації та сухою щодо змісту.

Вже на цьому місці хочемо підкреслити, що комісія закордонних справ ВР УРСР є несерйозним клубом ще несерйозніших дебатів. Дожказом для цього може послужити, наприклад, факт, що одне з чергових засідань комісії відбулося безпосередньо після VIII сесії ВР УРСР п'ятого скликання (яка мала місце 25-26 грудня 1962), замість перед цією сесією. Нормально буває так, що парламентська комісія подає до відома пленумові парламенту висліди своїх обговорень та відповідні свої пропозиції. Але одночасно відомо, що справи закордонної політики до компетенцій верховної ради союзної республіки не належать і тому ці справи на пле-

нумах обговорювати не вільно! Цілком не хотючи, Київ мусів розкрити карти щодо окомилувального характеру своєї «комісії закордонних справ».

А тепер належало б перейти по пунктах те, про що пишуть обидва автори, а перед ними — редакція РАТАУ. Насамперед ствердимо, що справи під 1 та 3 найпреспокійніше можна було зреферувати перед будь-якою пресовою конференцією, що в нормальних державах парламентарної демократії звичайно й робиться. Відповідні комісії в таких державах «заслуховують на своїх засіданнях» не тільки «інформацій» про вже пророблену діяльність, але обмірковують як ставити справи, що з них особливо акцентувати на міжнародних форумах, а передусім визначають основні напрями такої чи такої закордонної політики. В тоталітарній державі, до того залежній від чужого політичного центру, така практика виключена: вся діяльність верховно-радної комісії на практиці зводиться до гри в піжмурки.

Цікаво було б довідатися: як і «питання, пов'язані із зносинами УРСР з чужоземними країнами» (пункт 2), розглядає ця комісія? Таж таких «зносин» немає, бо — повторюємо і повторювати не перестанемо — УРСР не має ні власних дипломатичних, ні консульських представництв. А такі «зносини» можливі єдино при допомозі цього роду представництв. Навіть у країнах т. зв. народної демократії (в тому числі передусім у Китайській Народній Республіці) немає принаймні окремих консульств УРСР, які координували б торговельні взаємини УРСР з цими країнами.

Трагікомічно звучать пункти 4 та 6. «Заходи до поліпшення і розширення вивчення чужоземних мов» належать звичайно радше до нижче-щабельних інстанцій, ніж до комісії закордонних справ у парламенті. Для справ цього роду існують у нормальних державах приватні інститути або інститути, створені на громадській базі, і роля держави обмежується опрацюван-

ням відповідних програм для вивчення цих мов у школах середнього та вищого типу. Можна б розуміти, якби цією справою в УРСР зайнялася, наприклад, «республіканська конференція» факультетів чужоземних мов в окремих університетах УРСР. А то займається цим аж «парламентська» комісія закордонних справ! Це явище умовно виправдане, бо цій комісії згори, з Москви, не дозволено займатися проблематикою зовнішньої політики. Але про це треба таки писати дуже виразно і дуже ясно, а не обдурювати себе самого та інших людей, не причетних до такого стану. Справді не знати, що робити з пунктом 6: плакати чи сміятися? Дбати про чужомовну інформацію про власну країну — діло шляхетне та гідне підтримки. Але це, ради Бога, ні за яких умов не є ділом комісії закордонних справ. Це є справа окремих видавництв — приватних, громадських чи державних або фінансово державою підтримуваних. Парафразуючи Адама Міцкевича («Про що ж думати на паризькому бруці...?»), скажемо: «Про що ж думати на паркеті залі засідань комісії?» А цих «думаючих» є аж 19 осіб, депутатів ВР УРСР, з секретарем ЦК КПУ Андрієм Даниловичем Скабою на чолі. Якщо нам заборонено — так напевно думають вони — дебатовати над зовнішньополітичними напрямками для товариша Паламарчука, то найкраще подебатуймо над... чужомовною пропагандою про УРСР. Чи не так?

До речі, справа перекладів з української літератури опинилася за кордоном на Заході у справді жалюгідному стані. Чи «контрреволюційне охвістя українських буржуазних націоналістів» на еміграції повинно робити те, чого не в силі зробити «суверенна держава»? А який лямент зчиняють радянські «українські керівники», коли за кордоном перевидати деякі твори українських літераторів; це ж однозначне з гріхопадінням цих літераторів!

Про зовнішньоекономічні зв'язки

УРСР (пункт 7) ніхто нічого конкретного сказати не може, бо таких власних «зв'язків» не спостерегти навіть під мікроскопом. Те саме стосується «виставок УРСР за кордоном» (пункт 8), бо, крім виставок у Марселі та Загребі (і то кілька років тому), щось не чуто про них на сторінках ні київської, ні чужомовної преси за кордоном. У грудні 1962 «комісія закордонних справ» розглянула питання «про заходи поліпшення цієї справи» і з того часу проминув майже рік і про «організацію виставок» та про «заходи» в цій справі, так би мовити, ні слуху, ні духу...

Не зважаючи на такий оплаканий стан, автори статті в журналі «Радянське право» мають ще відвагу твердити, що «комісія проводить велику роботу», що «активізація діяльності постійних комісій тісно пов'язана з запровадженням партією та урядом заходів щодо розширення (?) прав (?) союзних республік». На кожній сторінці, де говориться про постійні комісії ВР УРСР, кількакратно повторюються полинялі та заяложені фрази, що «за останні роки їх діяльність активізується (?), підвищується (?) їх ролі» і що перед цими комісіями «відкриваються широкі можливості для удосконалення організаційних форм діяльності». Так, велика увага присвячується саме тільки «організаційним формам», а про зміст та проблематику не чути майже ні слова. Ніби парадокс: маємо справу, так би мовити, з формалізмом та абстракціонізмом у ділянці парламентаризму, тобто з течіями, гостро засудженими в ділянці літератури і мистецтва.

Чи комісії ВР УРСР мають свої законом уформлені правні основи? Іншими словами, чи передбачаються вони конституцією УРСР або принаймні регламентом ВР УРСР? Як не дивно звучало б, але на обидва поставлені питання треба дати заперечну відповідь і треба просто сказати «ні!». Ні конституція, ні регламент не згадують про можливість існування таких комісій. Тому Д. Яковенко та А. Ключишечен-

ко, закінчуючи розділ про комісії, у своїй статті ставлять вимогу: «На нашу думку, настав час, коли слід було б закріпити набутий досвід у законодавчому порядку... У майбутній конституції УРСР доцільно було б закріпити всі постійні комісії і зформулювати їх правові основи. Що ж до деталізації завдань, прав і обов'язків, взаємовідносин постійних комісій з державними органами, то це могло б міститися в спеціальному розділі регламенту верховної ради УРСР». Ото ж постійні комісії постали і діють «явочним порядком», щоб симулювати парламентську «організаційну форму», позбавлену всякого серйозного змісту.

А тепер декілька речень про постановлення цих комісій і про персональний склад комісії закордонних справ.

До 1957 року у верховній раді УРСР діяли тільки чотири комісії, в тому числі також і комісія закордонних справ. Сьогодні досить важко ствердити, коли ці комісії були встановлені, бо радянські джерела чомусь відмовчуються від визначення цієї дати. Можна тільки припускати, що перші чотири комісії ВР УРСР постали 1955 року, коли мали місце перші посталінські «вибори» до ВР УРСР. В березні 1957 третя сесія цієї посталінської верховної ради «обрала» додатково ще чотири постійні комісії, а перша сесія ВР УРСР, «обраної» в березні 1963, підвищила цю кількість до 14, створивши дальші шість комісій; при цьому був поданий також і їх особовий склад («Радянська Україна» від 12 квітня 1963).

Ця нехлюйність щодо первопочатків комісій ВР УРСР додатково свідчить промовисто, як несерйозно трактуються такі парламентські комісії в тоталітській підрадянській дійсності — в Києві чи також у Москві (бо компетенції та діяльність аналогічних комісій ВР СРСР мало чим різняться від комісій верховних рад союзних республік; їх роля однакова — оказамілювальна!).

Ось які постійні комісії «діють» у системі ВР УРСР:

до 1957 року — бюджетова, мандатна, законодавчих передбачень і закордонних справ;

з березня 1957 — промисловости, сільського господарства, освіти та культури і охорони здоров'я та соціального забезпечення;

з квітня 1963 — легкої та харчової промисловости, будівництва (чому пропущена в журналі «Радянське право»), транспорту та зв'язку, комунального господарства та побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування і науки та культури (остання постала через поділ комісії освіти та культури, яка займається тепер тільки справами народної освіти).

Впадає в око відсутність таких важливих комісій, як от судівництва і внутрішніх справ (за теперішнім окресленням — «справ громадського порядку»). Можна пояснити це дуже просто: навіть такі несерйозні та оказамілювальні органи, як комісії ВР, не сміють ні за яких умов втручатися в справи державної безпеки; ці справи належать до безконтрольної компетенції Комітету державної безпеки (КГБ), апарат якого на Україні очолює поліційний генерал-лейтенант Віталій Федотович Нікітченко, що свої інструкції та напрямні отримує безпосередньо з Москви.

Хто з «українських керівників» заслуговує в комісії інформації про т. зв. «питання, пов'язані із зовнішньополітичними зносинами», та розглядає справи з ділянки цих «зносин»? Як згадано, таких «експертів» від закордонної політики УРСР є 19 осіб. Між ними маємо:

6 високих партійних бюрократів — секретаря ЦК КПУ, одного першого секретаря обкому, двох других секретарів обкому, одного завідувача відділу ЦК КПУ та одного першого секретаря міського райкому (Андрій А. Скаба, Володимир В. Плющенко, Олександр М. Андреев та Павло П. Воронін, Георгій Г. Шевель і Григорій М. Сокурєнко);

2 високих військовиків — начальника політуправління Київської

військової округи і віце-адмірала Чорноморської фльоти (ген.-лейт. Василь Я. Головкин і Микола А. Торік);

1 високого бюрократа з адміністрації — голову Івано-Франківського облвиконкому (Петро Ф. Кайкан);

2 голів т. зв. громадських організацій — Товариства культурного зв'язку з закордоном і атеїстського Товариства «Знання» (Катерина А. Колосова і Лідія І. Кухаренко);

1 письменника (Андрій С. Малишко);

4 робітників — бригадира заводу, двох слюсарів і одного залізничного машиніста (Олександра П. Одринська, Марія А. Самородова та Олександр Я. Погорельцев і Іван П. Головатюк);

3 із сектора сільського господарства — голову колгоспу, завідувача відділу радгоспу і тракториста (Мусій В. Підгородецький, Василь О. Орос і Василь Д. Іваненко).

Ці особи двічі в році під спільною псевдонімною назвою «комісії закордонних справ ВР УРСР» засідають в одній з просторих кімнат у будинку на київській вулиці Кірова ч. 5, щоб краще чи гірше відотрати свою акторську роллю в невивагливому спектаклі, скажимо, під заголовком «Радянський парламентаризм».

*

В статті попереднього числа нашого журналу, присвяченій листівці Л. Х. Паламарчука до генерального секретаря ОН У Тана, було окремо акцентовано, що ні Укра-

їна, ні Білорусія не підписали (до часу віддачі статті до друку) московського Договору про часткову заборону атомових випробувань. У день, коли експедировано жовтнєве число «Сучасности», пошта принесла газету «Радянська Україна» від 9 жовтня 1963, де на першій сторінці повідомлено, що «з уповаження уряду України» згаданий договір підписав заступник міністра закордонних справ УРСР С. О. Сліпченко. Цей дипломатичний акт мав місце в Москві 8 жовтня. Підпис Сліпченка є аж 86 підписом на московському екземплярі цього міжнародного документу. Потрібні були два місяці, щоб у Москві зорієнтувалися, що аж ніяк не випадає, щоб підпис одного з членів-засновників ОН не фігурував між сигналами цього договору.

Але більше, ніж ліконтно вийшло, що Лука Х. Паламарчук, промовляючи 7 жовтня під час генеральної дебати на форумі ОН, тобто попередні підписання договору представником України, ні словечком не натякнув на таке рішення київського уряду, хоч одночасно він присвятив багато уваги Московському договору в своїй промові. Це могло б бути доказом, що в той час самому Луці Хомичу ще не була відомою готовість уряду УРСР скористатися з «поширення її суверенних справ». Словом, також і цей дипломатичний акт був нашвидкоруч вирішений у Москві. І тут не дописала режисерія «старшого брата».

Володимир П. СТАХІВ

«Не беруть до уваги»

В жадному статистичному зведенні будь-якої західноєвропейської країни не фігурують українці, якщо мова йде про національну приналежність чужинців, які постійно чи тимчасово проживають на території даної країни, хоч одночасно така приналежність емігрантів з т. зв. сателітних дер-

жав СРСР та Балтицьких країн вразно підкреслюється. Так само промовчується в статистиці росіяни й інші неросійські емігранти з СРСР. Ця практика мотивується в Німецькій Федеральній Республіці (НФР) фактом, мовляв, «нові післявоєнні кордони в Східній Європі ще не визнані міжнародноправно».

Але в той же час у тій самій статистиці німці, яких примусово виселено з Польщі (в її кордонах з 1939 року), Чехо-Словаччини чи Румунії і які були громадянами цих держав, такі охоплені як «німці»; в цих випадках «аргумент» з міжнародного права не існує.

Кожний український біженець у НФР може оповісти цілі історії своїх пересправ із службовцями та урядниками нижчих шаблів адміністрації на тему своєї національної приналежності — його все ж таки запишуть «советським громадянином», «поляком», «чехом» або «угорцем» чи «румуном», бо такою була його державна приналежність 1939. Такі пересправи йдуть звичайно на нижчих шаблях, бо вищі занедбані нашими представництвами та «високою політикою».

Ось останній приклад: у Мюнхені жило на 1 жовтня 1963 111 975 чужинців, у тому числі 21 675 на статусі політичного притулку емігранта і 43 700 у ролі сезонних робітників («Гастарбайтер»); 46 600 осіб було в посіданні паспортів своїх країн. Ми назвемо їх «паспортними чужинцями» у відрізненні від «безрідних чужинців» («гайматльозер Авслендер»), що є офіційно-правною назвою для східноєвропейських емігрантів. Іншими словами, 10% населення баварської столиці становлять чужинці: «безрідні» — 1,9%, «паспортні» — 4,2% і сезонні робітники — 3,9%.

Директор міського Управління громадського порядку, д-р Гюнтер Маер, у своєму інтерв'ю для преси («Зюддойче Цайтунг» від 14 жовтня) поділив цих чужинців на підставі даних «чужинецького відділу» в цьому управлінні за їхньою теперішньою та колишньою державною приналежністю. На цьому місці нас цікавить передусім справа статистики про політичних емігрантів. У Мюнхені живуть: 41 албанець, 559 болгарів, 418 естонців, 1 276 литовців, 801 лотиш, 7 542 поляки, 2 181 «советський громадянин», 4 600 угорців і 2 543 чехи — разом 21 569 осіб. Але в той же час у Мюнхені жило ще 7 388 югославів,

— емігрантів та сезонних робітників, — при чому їхній паспортний статус не поданий. Ясно, що такої статистику точною вважати не можна, бо при зсумуванні всіх східноєвропейських емігрантів виходить, що їх є тільки на 106 осіб менше, ніж це вказує кількість осіб, які живуть на статусі політичного притулку — 21 675. Або іншими словами, в Мюнхені живе тільки 106 югославських емігрантів, що за ніяких умов не може відповідати правді.

Із «свічкою в руках» треба шукати українців, грузинів, білорусів та інших у цій статистиці поліційного управління. Цих націй просто не беруть до уваги.

Виникає неузхильна потреба на решті з'ясувати перед офіційними відповідальними колами в Бонні (як також у столицях інших європейських країн) це дискримінаційне ставлення до українців та інших емігрантів, національність яких промовчується. Це є завдання передусім громадської централі, а в дальшу чергу політичних центрів. Нам, українцям, не відомо, скільки нас живе в даній країні чи в даному місті, і то на підставі офіційної статистики. Всілякі наші обрахунки роблені тільки за рахунком імовірності; а цей рахунок у математиці, можна сказати, нікудишній. Ясність у цій справі могла б якоюсь мірою внести статистика за визнаннями: тоді ми знали б принаймні, скільки православних автокефальної юрисдикції і скільки католиків візантійського обряду живе в даній країні чи місті. З цих додатників вийшла б дуже приблизна сума українців.

В інтерв'ю д-ра Г. Маера є три важливі пасауси, з яких один треба доповнити, з другим — подискутувати, а третій — рішуче заперечити.

Він подав, що між порушниками законів на терені Мюнхену було в 1961 році тільки 6,2% чужинців. Якщо взяти до уваги факт, що чужинці становлять 10% населення, то їх кримінальність є куди меншою, ніж місцевого німецького населення. На нашу думку, треба бу-

ло обов'язково подати також відсоток порушників з-поміж бездержавних чужинців, бо німецька преса досить часто веде кампанії проти них, мовляв, між ними є багато асоціальних елементів, порушників правопорядку; такі несумісні з правдою твердження треба обґрунтовувати конкретними даними статистики. Можна припускати, що в цій категорії чужинців у Мюнхені є менше, ніж 1,9% із загальної кількості порушників законів.

Г. Маер твердить, наприклад, що заходи, стосовані у зв'язку з утриманням громадського порядку супроти чужинців, «коштують німецькому платникові податків його грошей» («Аллес костете дас Гельд дес дойчен Штоердалерс»). Чи чужинці, зокрема бездержавні, податків не платять? У податковій системі вони ж зрівняні з німцями!

Пощо тоді цей протичужинецький акцент?

Якнайрішучіше треба застерегти-ся проти твердження про «численні атентати чужинецьких груп' одної проти одної в Мюнхені», при чому конкретно згаданий атентат на словацького політика Чермака. Директорові Управління громадського порядку, мабуть, краще відомі лаштунки атентату на останнього, але з німецької преси відомо, що цей атентат виконала пражька аґентура; також інші атентати були, як відомо з цієї ж преси, ділом «аґентур із Сходу», щоб не висловлюватися точніше. Чому підсувати ці злочини чужинцям, що живуть на статусі політичного притулку? Чому настроювати саме проти них місцеве німецьке населення?

Порушені тут справи і питання вимагають з'ясування.

В. П. С.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Доля українських католиків у Польщі і 21 Вселенський собор

Оплакане є теперішнє правне становище українських католиків на терені Польщі. Священники, що пройшли важкий шлях польських комуністичних тюрем та концтаборів, далі не мають права відправляти богослужби в східньому обряді. Більшість з них опинилася на становищі сотрудників (вікаріїв) польських римо-католицьких парохів і править богослужби в латинському обряді. За даними, на терені «народної» Польщі живе коло 60 українських католицьких священників, в тому числі тільки 2 на терені перемиської єпархії (на цьому терені в нормальні часи було колись 688 священників).

В українській пресі на американському континенті («Свобода» у США та «Українські вісті» в Едмонтоні, Канада) був у 1958 році поданий

докладний зміст статті польського автора Ришарда Бриковського, надрукованої в кварталнику «Охрона забиткув» (Варшава, 1957), де подається короткий огляд руйнування українських церков на Лемківщині та Посянні, почавши з 1945 року. Цей автор ствердив, що в період від 1939 до 1956 року знищено 200 церков, при чому велика кількість їх була побудована в XVI та XVII стол.

Ліквідацію української католицької церкви в УРСР можна б ще «пояснювати» специфічними режимовими умовами російського більшовизму, хоч одночасно треба визнати, що у Львові ще тепер є відкриті три польські римо-католицькі костцьоли. Але більше, ніж дивуватися треба з факту тотального занепаду нашої церкви в країні, яку ще сьо-

годні зобов'язує конкордат від 10 лютого 1925. З доручення Апостольської столиці польський кардинал Стефан Вишинський є офіційним опікуном греко-католиків у теперішній Польщі. Тому оправдано і слухно можна поставити питання: чому Їх Емінінція досі не відновив греко-католицького єпископства в Перемишлі, чому не протестував і не протестує проти руйнування українських церков?

Лихоліття, яке в 1945-1947 рр. навістило землі Ростиславичів, все ж таки не змело там цілком нащадків русичів; хоч завойовники мусіли вживати тотальні мілітарні та адміністративно-політичні заходи, щоб господарів цієї землі розпорошити по різних областях Польщі, здесятковані рештки неначе острови таки заціліли на давніх місцях, а з часом всупереч усім труднощам дехто з виселенців повернувся на свою прадіду землю. Коли весною 1967 до Варшави приїхала делегація перемишлян на чолі з о. крилошанином Василем Гриником, щоб у кардинала С. Вишинського інтерв'ювати в справі повернення катедрального собору в Перемишлі, та почула від нього коротку відповідь: «Я про це подумаю». З того часу проминуло шість років... За неперевіреними вістками з 1962 року старий о. В. Гриник тепер, мабуть, знову перебуває у в'язниці.

В теперішніх обставинах вірні на цих українських землях не можуть зробити чогось більшого. Тому головний обов'язок допомоги падає на еміграцію. Саме час 21 Вселенського собору та присутність у Римі польських єпископів, у тому числі кардинала Вишинського, дають можливість для безпосередніх розмов у цій важливій справі. Собор же скликаний для проведення далекосяжних реформ, і, якщо можна зробити підсумки із скупих вісток у світовій пресі, у Ватикані існує тенденція доосновно проаналізувати багато важливих проблем.

При рішучій підметній поставі всієї нашої ієрархії та сконсолідованій підтримці всього нашого громадянства Ватикан напевно був би

спроможний вплинути на польську римо-католицьку ієрархію, щоб вона позитивно полагодила шкоди та кривди, вчинені нашій церкві на «Закерзонні».

Як повідомляв польський паризький журнал «Культура», — ч. 1-2 (183-184) за січень-лютий 1963, стор. 152-153, — на першу сесію собору з Польщі приїхала 27-членна делегація. Крім цього, в соборі беруть участь: архиеп. Гавліна, який постійно резидує в Римі, десять польських єпископів із США, два з Бразилії та один з Родезії. До речі, папа двічі прийняв польський єпископат на авдієнції. В своїй промові до польських отців собору він, між іншим, де факто визнав теперішні кордони Польщі. Секретаріат кардинала Вишинського негайно подав текст цієї промови до загального відома, що спричинило інтервенцію амбасадора Німецької Федеративної Республіки у Ватикані перед державним секретаріатом Апостольської столиці. Секретаріат не підтвердив і не заперечив тексту цієї промови, а тільки підкреслив, що «авдієнція мала строго приватний характер». Ця «недискретність» секретаріату кардинала Вишинського не була, мабуть, незгідна з намірами Ватикану, бо після цього папа Йоан XXIII іменував Вишинського членом «Секретаріату для надзвичайних справ»; згодом папа несподівано прибув на польське богослуження в церкві св. Андрія на Квіриналі. Все це (так підсумовує згадана «Культура») є великим успіхом польського єпископату під час собору. В приватних розмовах робляться у Ватикані натяки про нав'язання дипломатичних взаємин між Апостольською столицею і Польщею. «Культура» робить висновок: дальший розвиток ситуації залежатиме очевидно від інтелігенції та взаємної лояльності обох сторін.

Приклад акції польського єпископату вказував би на те, що не тільки релігійні питання є в центрі уваги Вселенського собору.

Можна сподіватися, що і наша ієрархія знаходиться на соборі в

З М І С Т

Емма Андiевська. Поезії	3
Сергій Домазар. Замок над Водаєм	13
Павло Чернов. Що читають у нас на Україні?	57
Стефан Ю. Процюк. Про деяку еволюцію єврейсько-російських і єврейсько-українських стосунків	69
Любомир Винар. Князь Дмитро Вишневецький	86
Критика і бібліографія. Житіє подвижника (Василь Барка) — «Трофеї» Яра Славутича (Левко Ромен) — Журнал важливої політичної проблематики (В. П. Стахів)	101
Огляди, нотатки. Чим займається комісія закордонних справ ВР УРСР? (В. П. Стахів) — «Не беруть до уваги» (В. П. С.)	119
Листи до редакції. Доля українських католиків у Польщі і 21 Вселенський собор (Роман Михайлович) — Модернізація ікони чи візантійського стилю? (Михайло Осінчук)	125

НЬЮ-ЙОРКСЬКА ГРУПА ПОЕТІВ

плянує видання нової книги поезій

ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

« С Е Р П Е Н Ь »

Просимо любителів творчості поета до найчисленнішої передплатної акції — бо це єдиний тепер спосіб видання збірок поезій.

Передплату (2 дол.) і на літературний фонд слати на адресу:

The New York Group
2329 Hudson Terrace, E 11, Fort Lee, N. J.

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	швейц.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	26,-	ффр.
Швейцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилось 10 (72) число

DIGEST OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за жовтень 1963

Марксизм — Економіка — Сільське господарство — Промисловість — Транспорт — Житлове будівництво — Міста — Мова — Література — Преса і видавництва — Молодь — Спорт — Зв'язки з закордоном — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1,50 дол.; річна передплата (12 чисел) — 15 дол., два роки — 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

